

UDK 027(497.5 Zadar)(091)

821.124'02(091)

821.14'02(091)

Izvorni znanstveni članak

Primljen: 02. 03. 2012.

Prihvaćen za tisak: 10. 12. 2012.

ALEKSANDAR STIPČEVIĆ
Marulićev trg 12, HR – 10000 Zagreb
astip@net.hr

DJELA ANTIČKIH PISACA U SREDNJOVJEKOVNOM ZADRU

Spominjanje knjiga antičkih autora u oporukama, popisima dobara privatnika i u inventarima crkvenih ustanova otkriva da su se u Zadru od XII. do kraja XV. st. prepisivala i čitala mnoga djela poganskih i ranokršćanskih pisaca. U ovom radu analiziraju se najprije privatne i crkvene knjižnice i nazočnost tih djela u njima, a potom se govori o antičkim piscima i njihovim djelima. Analiza te građe pokazuje da su učeni Zadrani imali i čitali vrlo reprezentativni izbor djela antičkih pisaca, da su te knjige jedan drugome posuđivali, da se o njima raspravljalo u kulturnim krugovima. Nazočnost tih knjiga u Zadru svjedoči da su učeni Zadrani u srednjem vijeku i u ranoj renesansi aktivno sudjelovali u nastojanjima europske kulture za povratak antičkim izvorima.

KLJUČNE RIJEČI: *Zadar, antički pisci u Zadru, popisi knjiga, srednjovjekovne knjižnice.*

U naslovu ovoga rada stoji da će u njemu biti govora o knjigama u srednjem vijeku, pa je stoga potrebno ovdje objasniti kada počinje, a kada svršava srednji vijek u hrvatskim zemljama. Uobičajeni termini početka i svršetka srednjega vijeka u europskoj historiografiji nisu primjenljivi u hrvatskim zemljama. Dugo je u europskoj historiografiji prevladavalo mišljenje da je propast Rimskog Carstva najpogodniji termin za označavanje svršetka antičke civilizacije, pa stoga i staroga vijeka u Europi, no novija historiografija dovodi u pitanje taj termin, pa se sada misli da stari vijek svršava nestankom urbane civilizacije na području prostranog Rimskog Carstva. Poznato je da je ta civilizacija propadala različito u različitim zemljama bivšeg Carstva, pa se tako za hrvatske zemlje može reći da je najprihvatljiviji termin svršetka antičke civilizacije 614. godina, kada je Salona uništena od strane Avara i Slavena.

Svršetak srednjega i početak novoga vijeka jednako je neodređen kao i početak srednjega vijeka. Uobičajeno je da se svršetak srednjega vijeka datira s godinom pada Carigrada u turske ruke (1453.), no to je tek jedan od datuma svršetka srednjovjekovnog razdoblja. Po mišljenju nekih povjesničara srednji vijek svršava u prvim desetljećima XVI. st. Nema u tim datumima suglasja, jer u svakoj zemlji srednji vijek svršava tek tada kada nestaju u njoj institucije i kulturno ozračje karakteristični za srednji vijek.

Za povijest knjige u Hrvata najprihvatljivija godina za svršetak srednjovjekovlja i početak novoga vijeka je 1483. godina kada je tiskana, koliko znamo, prva knjiga na starohrvatskom jeziku glagoljskim slovima – *Misal po zakonu rimskog dvora*.

No, ni taj datum ne smijemo apsolutizirati. Ostaci srednjega vijeka u povijesti hrvatske knjige (npr. prepisivanje i iluminiranje knjiga, korištenje pergamene kao pisaćeg materijala) dugo će još biti nazočni u proizvodnji knjiga, posebice u proizvodnji onih pisanih glagoljicom. Držimo stoga da je točnije i povijesno primjerenije, obraditi u ovom radu sve rukopisne knjige koje se spominju u oporukama i drugim arhivskim ispravama sve do kraja XV. stoljeća, ali i one iz kasnijeg vremena ukoliko se radi o rukopisnim knjigama za koje se može pretpostaviti da su nastale u srednjovjekovnim pisarskim radionicama prije pojave Gutenbergove tiskarske preše. Iznimno se to ne odnosi na glagoljske knjige, koje se dugo u novom vijeku pišu rukom i na pergameni.

Kršćanski autori iz kasne antike i ranoga srednjeg vijeka uključeni su u ovaj rad, jer se oni uobičajeno tretiraju kao posljednji izdanci antičke učenosti, čak i onda kada su živjeli V.–VII. st. Tu spadaju Izidor Seviljski, Boetije i drugi.

Bilo je tijekom rada na ovoj temi mnogo poteškoća kada je trebalo identificirati naslove knjiga koje se spominju u arhivskim izvorima. Nerijetko je bilo teško identificirati ime samoga autora na temelju sumarnih opisa knjiga u oporukama. Vrlo često se u oporukama navodi samo ime autora, ali ne i naslov knjige. Činjenica je pak da najveći dio knjiga koje se spominju u oporukama nije do danas sačuvan, pa smo stoga bili nerijetko prinuđeni nagađati o naslovima knjiga koje je oporučitelj imao, odnosno ostavljao nasljednicima.

Javni bilježnici, naravno, nisu se ni trebali truditi preciznije i potpunije opisati knjige koje je vlasnik, pokojni ili još uvijek živ, imao u svojoj kućnoj knjižnici. Bilo je dovoljno zabilježiti da je vlasnik imao "unum librum Senecae", ako je vlasnik imao samo jednu knjigu tog pisca, jer je za nasljednike taj podatak bio dovoljan da bi se znalo na koju se knjigu taj podatak odnosio. No, ukoliko je vlasnik imao više knjiga istog autora, trebao je javni bilježnik knjigu točnije opisati da bi je nasljednici mogli identificirati. Nažalost, oni to nisu uvijek činili.

Bilo je među bilježnicima i učenijih ljudi koji su se trudili detaljnije opisati knjige. Takav je bio Artikucije Dominik iz Rivignana, koji je sastavio 1383. god. inventar dobara bogatog zadarskog trgovca suknom Mihovila pokojnog Petra. Artikucije je bio obrazovan, pa se stoga nije zadovoljio sumarno spomenuti knjige trgovca Mihovila, već je dao vrlo detaljne opise knjiga koje je Mihovil za života skupljao i čitao, pa se danas s lakoćom one mogu identificirati.

Činjenica da se knjige koje se spominju u ispravama nisu do danas sačuvale, otežava, a u mnogim slučajevima i onemogućuje identifikaciju ne samo naslova knjige već i njihovih autora. Ne znamo npr. jesu li neki rukopisi koji se spominju u jednom inventaru bili ranije u vlasništvu neke druge osobe. Kada bismo te rukopise danas imali u rukama, vrlo je vjerojatno da bismo mogli rekonstruirati put od jednog do drugog vlasnika na temelju bilješki u samim knjigama, pa bismo tako, vjerojatno, otkrili da se isti primjerak knjige pojavljuje više puta u inventarima različitih osoba i u različito vrijeme. Moguće je, naime, pretpostaviti da je isti

primjerak različitim putovima (nasljeđivanjem, kupnjom, prodajom ili darom) dospijevao u različite ruke.

Podaci o djelima antičkih pisaca koje donosimo u ovom radu vjerojatno daju nepotpunu sliku o njihovu stvarnom broju, pa stoga i o čitanju. Premalo znamo što se događalo s tim knjigama u gradu, pa nam je stoga teško saznati koliko su te knjige značile u stvaranju intelektualnog ozračja u kojem je poznavanje antičke baštine bilo bitni element srednjovjekovne i ranohumanističke kulture grada Zadra, no i bez detaljnijih podataka možemo biti sigurni da su ta djela odigrala svoju značajnu prosvjetiteljsku ulogu. Ne smijemo smetnuti s uma da su mnogi zadarski plemići i drugi imućni građani stekli visokoškolsko obrazovanje na talijanskim sveučilištima (Padova, Bologna, Rim i dr.) i da su tijekom studiranja imali prigodu čitati mnogo knjiga antičkih autora te da su ih mogli i prepisivati ili dati profesionalnim prepisivačima da ih prepisu, a potom, nakon svršetka školovanja mogli su ih donijeti u svoj rodni grad.

Poznato nam je pak, da je svaka knjiga koja se tako našla u gradu, brzo dospijevala u ruke svih onih koji su bili zainteresirani da je pročitaju. Vlasnici knjiga, bez obzira na to kako su do njih došli, rado su posuđivali knjige učenim prijateljima, a ovi su ih ne samo čitali već su ih i prepisivali ukoliko su knjigu željeli imati trajno u svojoj kućnoj knjižnici. Bilo je dakle dovoljno da samo jedan učeni pojedinac nabavi knjigu nekog antičkog pisca, pa da to djelo vrlo brzo postane nazočno u više primjeraka u gradu. To je, naravno, pretpostavka, ali vrlo uvjerljiva pretpostavka.

Upravo o tome nam govori pismo što ga je zadarski kanonik Franciscus Minutius 27. kolovoza 1473. god. poslao iz Zadra svom mlađem kolegi Jeronimu Viduliću koji se u to vrijeme nalazio u Veneciji. Minutius moli u tom pismu da mu u Veneciji, tada najjačem tiskarskom i knjižarskom središtu u Europi, kupi tiskana djela antičkih pisaca, jer da su takvim djelima u Zadru siromašni¹. Iz tog pisma je razvidno da Minutius ne bi ni tražio knjige u Veneciji, da ih je netko već imao u Zadru.

O raširenoj praksi posuđivanja knjige među prijateljima govori nam i zanimljiv podatak što ga nalazimo u inventaru knjiga spomenutog trgovca Mihovila iz 1385. god. On je trgovačkim poslom putovao u Francusku i tamo kupio djelo Brunettija Latina *Thesaurus*. To je prvo enciklopedijsko djelo u srednjovjekovnoj Europi napisano na narodnom (starofrancuskom) jeziku. Trgovac Mihovil je kupio dva primjerka toga djela pa nam je dopušteno naslutiti da je to učinio zato što mu je jedan primjerak bio potreban kao referativni priručnik u vlastitoj kući, a da je drugi primjerak namijenio posuđivanju svojim učenim prijateljima u Zadru.

Ovdje spomenute poteškoće u proučavanju sudbine djela antičkih pisaca u Zadru nisu tolike i takve naravi da ne bismo mogli analizirati fundus tih knjiga i njihovo značenje u kulturnom životu srednjovjekovnog Zadra.

Ovdje sa zadovoljstvom zahvaljujem dr. Serđi Dokozi koji nam je strpljivo i znalački pomogao u potrazi za podacima u Državnom arhivu u Zadru.

¹ Državni arhiv Zadar, SZB, Jerolim Vidulić, Carte sciolte e minute, fasc. 6, 27.VIII. 1473.

I. KNJIŽNICE I NJIHOVI VLASNICI

Sve što znamo o djelima antičkih pisaca u srednjovjekovnom Zadru crpimo iz arhivskih isprava (oporuka, inventara dobara), kao i iz drugih pisanih izvora, npr. međusobne prepiske učenih ljudi. Ipak, najveći broj podataka potječe iz popisa dobara koje su javni bilježnici sastavljali prije ili pak neposredno nakon vlasnikove smrti. Bilježnici nisu imali nikakva bibliografska pravila za opis knjiga zatečenih u vlasnikovoj kući ili u crkvenim knjižnicama, pa se stoga nisu ni morali truditi dati detaljnije i točnije opise knjiga. Vidjet ćemo kasnije, kada budemo pokušavali identificirati naslove knjiga i njihove autore, da nam ti šturi opisi katkada ne će biti dostatni da sa sigurnošću odredimo o kojim se knjigama radi.

Ovdje ćemo najprije analizirati fondove privatnih i crkvenih knjižnica kronološkim redom i upozoriti na djela antičkih pisaca u njima.

Najstarija među njima je ona koju su imali benediktinci u **samostanu sv. Krševana**. Poznato je da su mnogi benediktinski samostani diljem Europe, uključujući tu i najstariji i najpoznatiji među njima, onaj u Monte Cassinu, uz crkvene knjige, prepisivali u svojim prepisivačkim radionicama i djela poganskih antičkih pisaca. Nije nam poznato jesu li to radili i benediktinci u samostanu sv. Krševana. O tome, naime, nemamo podataka u arhivskim spisima, a niti su takve knjige do danas sačuvane. Prvi popis knjiga u vlasništvu tog samostanu potječe tek iz 1449. god., iz vremena kada je imao za sobom pola tisućljeća života.

O tome što se sve događalo s knjigama samostanske knjižnice možemo tek naslutiti na tragu arhivskih podataka koje je skupio zadarski povjesničar Giuseppe Praga. Na temelju spomenutog popisa Praga je zaključio da su se u samostanu nalazile "skoro isključivo bogoslovne knjige namijenjene za mise i za druge crkvene službe"². U tom popisu antičkim poganskim piscima nema ni traga. Spominju se jedino knjige, koje jesu iz antičkog doba, ali koje pripadaju crkvenim piscima. To su:

Dialogus sancti Jeronimi in littera beneventana

Liber epistolarum sancti Jeronimi littera beneventana

Tractatus sancti Augustini super psalmis de littera beneventana

Liber tractatus sancti Augustini et cum diversis orationibus et sermonibus

U tom popisu se ne nalaze neke knjige za koje se vjeruje da ih je samostan dobio na dar. Radi se o knjigama koje se obično dovode u svezu sa samostanom, pa ćemo ih ovdje spomenuti.

U zadarskom Državnom arhivu (fond samostana sv. Krševana, kutija XXII, br. 530) čuva se oporuka zadarskog kanonika i doktora kanonskoga ("decretorum doctor") Ivana de Scomla, koji je dugo živio u Napulju u Italiji. Oporuka je sastavljena 12. studenog 1294. god. U njoj stoji da ostavlja svom bratu Bartolomeju u Zadru svoju vrijednu knjižnicu pravnih kao i drugih knjiga "velikih i malih"

² G. PRAGA, 1929, str. 180. Taj je popis donio i Josip KOLANOVIĆ, Liturgijski kodeksi svetokrševanskog opata Deodata Venijera.// *Radovi Zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 29–30 (1982–1983), str. 80–81.

("libri parvi et magni"). Uz ostalo Bartolomej je naslijedio zbornik zakona što ga je dao sastaviti posljednji rimski car Justinijan I. Veliki, a koji je poznat pod naslovom *Corpus iuris civilis*. U Ivanovoj oporuci se spominju ova pravna djela:

Institutiones cum apparatu ordinario

Digestum vetus cum apparatu extraordinario

Codex cum apparatu extraordinario

Što znači da je Ivan u svojoj knjižnici imao veći dio monumentalne zbirke *Corpus iuris civilis*³.

Nemamo nikakvih indicija da su te knjige, kao ni druge pravne knjige, došle u ruke Ivanova brata Bartolomeja, niti da su potom ušle u sastav knjižnog fonda samostana sv. Krševana, ali Giuseppe Praga pretpostavlja, vjerojatno s pravom, da su one ipak darovane tom samostanu iako se one ne spominju u spomenutom inventaru iz 1449. god.⁴ To je intrigantno pitanje, ali je za nas najvažnije da su one vrlo vjerojatno stigle u Zadar i da su se tu koristile od strane pravnika kojima su one bile potrebne.

Nešto drukčiji je bio fundus knjiga **samostana sv. Frane**. Po popisu knjiga što ga je sastavio povjesničar Donat Fabijanić tek 1864. god. u toj su se knjižnici čuvale ove knjige antičkih pisaca pisane na pergameni za koje znamo da su u njoj bile već u srednjem vijeku:

Valerius Maximus: De memorabilibus aut factis ad Tiberium Caesarem

Flores B. Augustini in libros de doctrina christiana; in libros Confessionum

*Flores B. Augustini super Genesim*⁵.

U franjevačkom samostanu osnovan je već u XIII. st. teološki studij, pa je stoga u njegovu sastavu bila i knjižnica u kojoj su polaznici studija nalazili priručnu i drugu literaturu za učenje. Nemamo popis knjiga te knjižnice, no sačuvan je jedan zaista zanimljivi rukopis iz početka XIV. st. u kojem su, uz ostalo, uvršteni kratki izvadci iz djela sv. Augustina i Aristotela te isto tako kratki spisi *De vita Aristotelis* i *De morte Aristotelis*. U tom rukopisu se našao i *Liber Aristotelis de intelligentia*⁶. Smijemo pretpostaviti da je sastavljač (ili sastavljači) imao u rukama i potpuna i opširnija Aristotelova djela za koja, vjerujemo, da su se nalazila u samostanskoj knjižnici.

Od zadarskih srednjovjekovnih samostana preostaje nam spomenuti onaj **dominikanaca**. Bio je to važan samostan u krilu kojega je od 1396. god. postojalo generalno učilište. Poznato je da su dominikanci od samog osnutka toga reda početkom XIII. st. njegovali učenost, te da su u svojim samostanima imali vrlo bogate knjižnice u kojima se nisu nalazile samo vjerske knjige, već i profane,

³ Oporuke je objelodanjena u Tadija SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. VII. Zagreb: JAZU, 1909, str. 189 – 191. Popis knjiga te knjižnice donio je i G. PRAGA, 1929, str. 25.

⁴ Tu je pretpostavku iznio G. PRAGA, 1929, str. 181.

⁵ D. FABIANIĆ, 1864, str. 23.

⁶ Vinko VELNIĆ, *Jedan važan dokument iz prošlosti školske nastave u Zadru. // Zbornik radova Četvrtog simpozija iz povijesti znanosti*. Zagreb: Hrvatsko prirodoslovno društvo, 1983, str. 4.

uključujući tu i one antičkih poganskih pisaca, pa čak i one heretička sadržaja, kako antičkih tako i srednjovjekovnih pisaca. Te su im knjige bile nužno potrebne za borbu protiv različitih heretičkih pokreta koji su u to vrijeme preplavili Europu.

Nemamo pouzdanih podataka o sadržaju knjižnice u zadarskom dominikanskom samostanu. Prvi sačuvani popis srednjovjekovnih rukopisa u vlasništvu tog samostana sastavljen je tek 1760. god. U njemu su opisani srednjovjekovni rukopisi koji su se do tog vremena sačuvali u samostanu, no s pravom je povjesničar tog samostana Stjepan Krasić napisao da "navedeni katalog rukopisa, očito nije potpun"⁷. Možemo tomu dodati da taj popis ne jamči da su rukopisi koji su u njemu spomenuti zaista bili u vlasništvu dominikanskog samostana već u srednjem vijeku.

Ako iz tog popisa izostavimo djela koja ne potječu iz antičkog doba, preostaje relativno mali broj onih koja su zanimljiva za našu temu. To su: *Boetii De Consolatione* (iz XIII. st.), a onda slijede djela crkvenih otaca, i to: *Regule B. Augustini* (XIV. st.), *Dialogi S. Gregorii Magni* (XIV. st.), *Epistola beati Eusebii ad S. Damasum* (XV. st.), *Epistola S. Augustini Ipponsis Episcopo ad B. Cirillum Jerosolimitanum* (XV. st.), *Epistula S. ti Cirilli Jerosolimitani ad beatum Augustinum*; *Tractatus S. ti Augustini super "Septies in diem laudem dixi tibi"* (XV. st.), *Epistola S. ti Jeronimi ad Eustochium* (XV. st.). Jedna jedina knjiga iz tog popisa daje naslutiti da su se i zadarski dominikanci zanimali za poganske antičke pisce. Radi se o knjizi: *Scriptum S. Thomae Aquinatis super XII. Libros Metaphisicorum Aristotelis*. Rukopis je iz XIII. ili XIV. st.

Kada je francuska uprava 1807. god. ukinula dominikanski samostan u Zadru, nestao je najveći dio knjiga navedenih u spomenutom popisu, kao i ostale knjige za koje se može pretpostaviti da su pripadale ne samo skupini liturgijskih i uopće crkvenih knjiga već i drugim područjima znanosti i kulture. Bez sumnje je među njima bilo i djela poganskih antičkih pisaca, jer su ona bila sastavni dio dominikanskih knjižnica u Europi.

Od XIV. st. sve je veći broj privatnih knjižnica u kojima nalazimo djela antičkih pisaca. Njihovi vlasnici su bili bogati trgovci, učeni ljudi, patricijske porodice, javni bilježnici, liječnici i dr., koji su kupnjom ili prepisivanjem stvarali vrlo zanimljive kućne knjižnice. U oporukama često nailazimo na naslove knjiga, no mi ćemo ovdje spomenuti samo one osobe u čijim se oporukama pojavljuju djela antičkih autora.

Tako se u inventaru dobara zadarskih patricija ("nobilis civitatis Jadre") **Vučina Martinušića** (Vulcina de Martinussio) sastavljenom 1331. god. nalaze naslovi samo pet knjiga, od kojih dvije pripadaju antičkim poganskim piscima. To su:

Item librum unum de Senecha

*Item librum unum Secretorum Aristotelis*⁸

Možemo pretpostaviti da se prvi naslov odnosi na Seneku Mlađeg (Lucius Annaeus Seneca minor), rimskog filozofa i pjesnika, a možemo također pretpostaviti da je Vučina od Senekinih djela posjedovao u svojoj privatnoj kući knjigu sa Senekinim tragedijama s obzirom na to da se knjiga takva sadržaja spominje i u

⁷ S. KRASIĆ, 1996, str. 703.

⁸ R. LELJAK, 2006, str. 32.

drugim privatnim knjižnicama u Dalmaciji. Aristotelovo pak djelo koje se spominje u tom inventaru ima puni naslov *De secretis secretorum*.

Zadarski arhiđakon **Krševan**, sudeći po inventaru njegovih dobara iz 1370. god., imao je u svojoj kući čak 20 knjiga, najvećim dijelom crkvena i poneku pravna sadržaja. Od antičkih se autora tu spominju:

Item unus liber dialogorum

Item unus Donatus

*Item unus liber epistolarum beati Ieronimi*⁹

Prva je očigledno poznato djelo *Dialogorum* pape Grgura I. Velikog. *Donatus* koji se spominje u inventaru je bez ikakve sumnje gramatika Aelija Donatusa, a treći naslov je poznato i u srednjem vijeku vrlo popularno djelo *Epistolae* sv. Jeronima.

Sudeći po sadržaju njegove knjižnice, arhiđakon Krševan je bio znatiželjan i obrazovan čovjek, ali ne toliko da bi ga zanimali i drugi antički pisci, jer od poganskih autora imao je samo Donatovu gramatiku.

Nije trebalo dugo čekati da se i u Zadru osjeti duhovni val koji je zapljusnuo Europu, ali najviše Italiju a koji će potaknuti sustavno traganje za djelima antičkih poganskih pisaca. Rukopisi poganskih pjesnika, filozofa, matematičara i drugih izlaze na vidjelo iz zabačenih samostana zahvaljujući izvanrednom maru tzv. "lovaca na knjige". Svaka novootkrivena knjiga antičkog pisca izazivala je silno oduševljenje učenih ljudi diljem Europe, koji te knjige prepisuju i šalju svojim prijateljima.

Zadarski učeni ljudi iz srednjega vijeka i rane renesanse sudjeluju u preporodu antičke pisane baštine. Djeca bogatih plemića idu u susjednu Italiju gdje studiraju na tamošnjim sveučilištima i po povratku u svoj grad donose knjige starih Grka i Rimljana.

Gospodarski prosperitet Zadra, do kojega je došlo sredinom XIV. st., iznjedrio je građanski sloj dovoljno bogat da se u nekih trgovaca, novčara, veleposjednika, poduzetnika i dr. rodila želja da se upoznaju s djelima antičkih pisaca, te da ih nabavljaju, čitaju, daju drugima na čitanje i čuvaju u svojim kućama. O zanimanju građanskog sloja zadarskog društva za djela antičkih pisaca govore dva vrlo zanimljiva inventara dobara iz konca XIV. st. Prvi je sastavljan 1385. god., a pripadao je trgovcu suknom **Mihovilu** pok. Petra.

Opsežni popis njegovih dobara otkrio je Jakov Stipišić 1965. u samostanu benediktinki u Zadru. Inventar nosi naslov *Inventarium bonorum Michouilli drapari*¹⁰. Mnogo o tom trgovcu ne znamo, ali znamo dovoljno da se objasni raznolikost knjiga koje je skupio u svojoj kućnoj knjižnici. Znamo, naime, da je trgovačkim poslom putovao po europskim zemljama i da je tijekom tih putovanja kupovao knjige. Ukupno se u tom inventaru spominje 16 knjiga. Popisat ćemo samo naslove antičkih pisaca i one koje su napisane u srednjem vijeku na temelju antičkih tekstova. To su:

⁹ R. LELJAK, 2006, str. 222.

¹⁰ Preliminarno izvješće o tom otkriću napisao je J. STIPIŠIĆ, 1967, a cijeli inventar je objelodanjen u knjizi J. STIPIŠIĆ, 2006.

1. *Item liber unus qui Valerius Maximus appellatur, qui incipit: Tabula Valerii Maximi. Et finit: Explicit liber Valerii Maximi factorum et dictorum memorabilium ad Tiberium cesarem.*
2. *Liber destructionis Troie*
3. *Liber unus completus qui Esopus appellatur.*
4. *Liber unus completus qui Prosper appellatur*
5. *Item donati duo a pueris vnus uetus et alter nouus*
6. *Item liber vnus...in lingua francigena ... cuius est principium: Enanques etc.*
7. *Item liber vnus in uulgari--qui Lucanus appellatur.*

Iz ovog popisa razvidno je da je trgovac Mihovil kupovao knjige na latinskom, starofrancuskom i "vulgarnom", tj. talijanskom jeziku, pa se mora pretpostaviti da se tim jezicima i služio.

Inventar dobara trgovca Mihovila vrlo je važan i po tome što se u njemu spominje i Danteova *Božanstvena komedija*. To je prvi spomen tog znamenitog epa u hrvatskim zemljama. Nabavio je Mihovil također i dva primjerka knjige *Thesaurus* talijanskog pisca Brunettija Latina, koji je tu svojevrsnu enciklopediju napisao na starofrancuskom jeziku, i to u Francuskoj dok je u toj zemlji boravio.

Nije ovdje mjesto da se pozabavimo svim knjigama koje je bogati trgovac Mihovil imao u svojoj kući, a spomenuli smo Danteovo djelo, kao i ono Brunettija Latina zato što se u njima spominju neki antički pisci, pa su tako Mihovil i oni kojima je posudio te knjige mogli saznati za te antičke pisce. Ipak, ne možemo ne spomenuti da je Mihovil imao u svojoj kući samo jednu jedinu crkvenu knjigu – psaltir. Vjerojatno ne namjerno, on je na najbolji način nagovijestio novo doba pisane riječi u Hrvata. Bolje je od bilo koga drugog u Zadru, izborom knjiga za svoju privatnu knjižnicu, pokazao da je svojim svjetonazorom slijedio ranorenesansna strujanja u Europi.

Istu je intelektualnu znatiželju pokazao još jedan zadarski trgovac imenom **Damjan**. Oporuku je napisao 1389. god. i u njoj se spominju naslovi 13 knjiga, no među njima nema nijedne koja bi pripadala antičkoj pisanoj baštini. Ipak, spominjemo ga ovdje zato što se u njegovoj oporuci spominju naslovi za koje je moguće pretpostaviti da pripadaju antičkim piscima. To vrijedi za naslov *Unus liber gramatice* za koji se može pretpostaviti da se radi o latinskoj gramatici Donata.

Popis knjiga u Damjanovoj oporuci izazvao je živo zanimanje stručnjaka zbog knjiga za koje piše da su napisane "in littera sclava", tj. glagoljicom na starohrvatskom jeziku. Tu je najprije jedan *liber Alexandri paruus in littera sclava* pa jedan *Rimancius, scriptus partim in latino et partim in sclavo* i dr.¹¹ Za povijest hrvatske knjige dragocjeni su podaci iz tog inventara o prijevodima srednjovjekovnih viteških romana ("rimancius").

¹¹ Inventar knjiga u oporuci trgovca Damjana objelodanio je Konstantin JIREČEK, *Eine slavische Alexandergeschichte in Zara 1389. // Archiv für slavische Philologie*, 25 (1903), str. 157–158. Tiskan je također i u knjizi Nada KLAJČ – I. PETRICIOLI, *Zadar u srednjem vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet, 1976, str. 347.

Značenje ove kućne knjižnice veliko je i po to tome što su skoro sve knjige u njoj bile zabavnog i profanog sadržaja.

Zadarski arhiđakon **Ivan Grizogono** imao je 11 knjiga od kojih samo dvije pripadaju antičkim piscima. Prva je *Epistolae b. Jeronimi*, a druga *Donatus*. Moguće je da je taj svećenik imao još knjiga, ali je teško vjerovati da se među njima nalazila još poneka iz antike. J. Stipišić, naime, spominje da je Grizogono imao "još nekoliko priručnika za pastoralni rad"¹². Sve skupa, prilično nezanimljiva knjižnica, ako uzmemo u obzir da je nastala u vrijeme rane renesanse, tj. potkraj XIV. st.

Broj osoba, crkvenih i neckrvenih, koje su u svojim kućama imale manje zbirke knjiga, a u kojima se susreću i djela antičkih pisaca, postaju sve češće u XV. st. Dokaz nam je oporuka **Simona de Matafarisa**, koji je obnašao dužnost "plebanus ecclesiae S. Mariae". Napisana je 1419. god. Simon je bio potomak jedne od najbogatijih i najutjecajnijih zadarskih plemićkih porodica u srednjem vijeku, pa se s pravom može pretpostaviti da su neke knjige koje se navode u njegovoj oporuci naslijeđene od njegovih predaka. Evo koje se knjige antičkih pisaca spominju u njegovoj oporuci:

*Legavit presbitero Luce de Scibenico suo commissario suum Boetium, Oratium et Persium. Legavit Lodovico de Matafaris condam ser Colani suum Tullium de Officiis et Tullium Retoricorum. Item legavit ser Laurentio de Pechiaro suum Valerium. meas Tragedias Seneca*¹³.

Imao je plebanus Simon zaista lijepu zbirku djela antičkih pisaca. Ova privatna knjižnica na najbolji način pokazuje da je renesansni duh zahvatio zadarsku društvenu elitu. Iste 1419. god. umro je zadarski kanonik **Lucas de Nona**. Nije bio bogat, a niti je pripadao uglednoj plemićkoj porodici, pa ipak je i on osjetio potrebu da upozna pogansku antičku baštinu. Svojom oporukom ostavio je jedan veliki brevijar (*Breviarium magnum*) crkvi sv. Marije u Pagu, Bibliju u dva sveska crkvi sv. Stošije u Zadru, a arhiprezbiteru Grguru u Ninu ostavio je jednu knjigu Alberta Velikog i jednu knjigu Katona ("et Cathonem suum closatum")¹⁴. Ovo posljednje djelo je bez sumnje zbirka mudrih izreka koja je poznata pod naslovom *Disticha Catonis* (Katonski dvostihovi).

Od zadarskih svećenika koji su pokazivali zanimanje za pogansku antičku pisanu riječ treba spomenuti prezbitera **Šimuna pok. Mate** (Simon condam Mathei). Njegova je oporuka napisana 1467. god., dakle u vrijeme razvijene renesanse i nakon što se Gutenbergova tiskarska preša proširila u niz gradova diljem Europe. No, naš Šimun, čini se, imao je u svojoj kućnoj knjižnici samo rukopisne knjige, a u njegovoj oporuci izričito se spominju ovi antički pisci i njihova djela:

Item reliquit ser Paulo de Georgius unum Luchanum. Item reliquit supredicto ser Antoniu de Grixogonis unum suum Valerium et ser Marino filio dicti ser Antonii reliquit suas tragedias cum suo comento super tragedias. Item reliquit supradicto presbitero Nicolao primicerio transitum sancti Hieronimi...

¹² Podatke o knjigama ovog svećenika donosi J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 27.

¹³ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 1419, 4. VIII.

¹⁴ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 1419, 22. IV.

Nisu to bile jedine knjige u njegovu vlasništvu, jer spominje i "omnes autem alias libros suos..." koje ostavlja kleriku Simonu¹⁵. Iz tog popisa proizlazi da je od antičkih pisaca imao djela Lukana, Valerija Maksima, Seneke te crkvenog oca i naučitelja sv. Jeronima. Imena tih pisaca se i ranije spominju u oporukama u Zadru, pa se može predmijevati da ih je i sam dobio oporučno na dar od svojih prijatelja ili rođaka.

Slijede trojica izrazitih predstavnika renesansnog pokreta, važnih ne samo po knjigama koje su držali u svojim kućama već i po svom djelovanju na kulturnom polju renesansnog Zadra.

Prvi i najznačajniji među njima je **Juraj Benja** (Georgius Begna). Pripadao je staroj plemićkoj porodici koja je od XII. pa sve do XIX. st. igrala važnu ulogu u političkom, gospodarskom i kulturnom životu u Zadru. Svoju aktivnost na kulturnom polju razvio je u prvoj polovici XV. st., tj. u vrijeme kada je humanistički val zapljusnuo Dalmaciju. U duhu svoga vremena prepisivao je natpise iz rimskih spomenika, sastavio je djelo *De viris illustribus* koje se neobjelodanjeno sada čuva u Biblioteca Marciana u Veneciji. Skupljao je stare rukopise i svoju je kuću pretvorio u prepisivačku radionicu u kojoj je sâm ili uz pomoć suradnika prepisivao djela antičkih pisaca. Usko surađuje s učenim plemićem iz Trogira Petrom Cipikom (Petrus Cippico) i s njim razmjenjuje epigrafičku građu, kao i rukopise. Dopisuje se i s humanistima u Italiji i tako dolazi do rukopisa pisaca koje je želio imati u svojoj knjižnici. Po zadarskom povjesničaru Giuseppeu Pragi "on je bio skoro dalmatinski Poggio. Otkrivao je u starim knjižnicama zaboravljena djela i za svoj užitek ih prepisivao, pripravljaajući sâm pergamenu, tako da je njegova kuća postala prava prepisivačka radionica"¹⁶.

U Državnom arhivu u Zadru čuva se oporuka J. Benje koju je prije smrti sâm napisao 19. kolovoza 1437. god.¹⁷ Iz nje saznajemo ne samo naslove knjiga koje je imao u svojoj kući već i podatke o prepisivačkoj djelatnosti u njegovoj kući. Evo što je Benja napisao u oporuci:

Item legavit magistro Barnabe de Camerino unum suum Lactantium non completum et cartas pro complet... Item legavit ser Marino Nicolai de Cressava ducatos quinquaginta auri, Epistulas sanctu Jeronimi qua ipse testator scripsit et omnes cartas quas preparaverat pro ipsis epistulis scribendis, et Eusebium de temporibus qui est ipsius ser Marini. Item ser Lodovico de Detricho suam Bibiam et Isidorum Etimollegiarum qui ipsius ser Lodovici. Item legavit ser Gregorio de Detricho Commentarios Cesaris, Vegentium et Frontunum...

U oporuci samo za jednu knjigu ("Poslanice" sv. Jeronima) izričito piše da ju je prepisao oporučitelj ("testator"), tj. sâm Benja. Ostale knjige je, najvjerojatnije, prepisao neki prepisivač koji je radio u njegovoj prepisivačkoj radionici.

Nisu to bile jedine knjige koje je imao, jer malo dalje u oporuci kaže:

¹⁵ Državni arhiv Zadar, SZB, Nicolaus de Benedictis, 1467, 5. II.

¹⁶ G. PRAGA, Il codice Marciano di Giorgio Begna e Pietro Cippico. // *Archivio storico per la Dalmazia*, 7 (1932), fasc.77, str. 213.

¹⁷ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 1437, 19. VIII.

Item voluit et ordinavit quod alii omnes sui libris vendantur et precium ipsorum detur et distribuatur pauperibus Christi pro anima sua.

Ovaj popis nameće pitanje je li Benja zaista u svojoj kući proizvodio pergamenu kako to misli G. Praga, ili je samo osigurao taj pisači materijal nasljednicima za dovršenje prijepisa koje je on započeo. Teško je vjerovati da se pergamenta proizvodila u jednom stanu u središtu grada, jer je poznato da je proizvodnja pergamene prilično nečist posao, a uz to se prigodom proizvodnje širi vrlo neugodan smrad, pa je stoga mnogo vjerojatnije da je Benja kupovao gotovu pergamenu. Drugo pitanje se odnosi na odluku da "Gregorius de Detricho" dobije *Commentarios Cesaris*. Imamo čvrst dokaz da je J. Benja sâm prepisao Cezarovo djelo *Commentarii dr bello Gallico*. Njegov se prijepis, naime, čuva danas u Bibliothèque Nationale u Parizu i u njemu stoji bilješka: "Georgius Begna exscriptis Jadre non. sept. 1437"¹⁸. No, Begna je u oporuci koristio plural, pa je stoga nejasno je li ostavio Grguru de Detricho samo knjigu o galskom ratu ili i onu o građanskom (*Commentarii de bello civilis*). Moguće je, ipak, da je koristio plural zato što su u pluralu naslovi obadviju Cezarovih knjiga, a da je on prepisao samo knjigu, onu koja se čuva u Parizu.

U literaturi se navodi da se u knjižnici Bodleiana u Oxfordu nalazi još jedan Benjin rukopis, no taj je podatak netočan, jer se u Bodleiani nalazi spis *Nicolai Cancani ad Georgium Begnae epistola... 1430*, pa je iz naslova tog spisa razvidno da se tu radi o poslanici upućenoj Benji, a ne o njegovom spisu¹⁹.

U skladu s uobičajenom praksom u doba humanizma, u Benjinoj se kući skupljaju učeni ljudi gdje se raspravlja o novim otkrićima i upćenito o kulturnim zbivanjima u Zadru i u susjednoj Italiji.

Takvih je sastajališta, kako ćemo kasnije vidjeti, bilo više u renesansnom Zadru, a jedan od najaktivnijih nalazio se u starom benediktinskom samostanu sv. Krševana u vrijeme kada je u njemu opat bio **Deodat Venijer** (od 1459. do 1488.) Taj je samostan bio u teškom stanju kada je domaći sin Deodat preuzeo dužnost opata. Trudio se svim silama vratiti samostanu sjaj i utjecaj što ga je imao u ranijim stoljećima. Naručuje četiri iluminirana rukopisa te poziva učene ljude u svoj humanistički krug. Po riječima Josipa Kolanovića "oko sebe je skupio niz humanista koji svojim radom pomažu uzdizanju Zadra toga doba"²⁰.

Za razliku od opata Deodata, koji se družio s humanistima, ali koji je ipak bio čovjek srednjega vijeka, o čemu govori činjenica da naručuje raskošne pergamentne iluminirane kodekse za svoj samostan u vrijeme kada su se misali, evanđelistari i sl. tiskane vjerske i profane knjige mogle za jeftine novce kupovati u knjižarama. Zadarski biskup, inače Mlečanin po rođenju i odgoju, **Maffeo Valaresso**, u potpunosti slijedi renesansno buđenje u susjednoj Italiji, te u isto vrijeme dok opat Deodat Venijer troši novac na kulturnu i društvenu obnovu samostana sv. Krševana s pomoću ukrašenih iluminiranih pergamentnih kodeksa, Valaresso ne nabavlja,

¹⁸ Bibliothèque Nationale, Paris, sign. 6106.

¹⁹ Podatak vidi o Henry Octavius COXE, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae, Pars. III. Codices graecos et latinos Canonicianos completens. Oxonii, 1854*, str. 426.

²⁰ Josip KOLANOVIĆ, *Liturgijski kodeksin svetokrševanskog opata Deodata Venijera. // Radovi Zavoda JAZU u Zadru, 29–30 (1982–1983)*, str. 61–62.

premda nadbiskup, ni misale, niti druge crkvene knjige, već djela antičkih poganskih pisaca. Ponašao se, drugim riječima, kao pravi humanist i "lovac na rukopise". Dopisuje se s talijanskim humanistima i pokušava od njih dobiti djela antičkih pisaca. Posebno je značajna njegova prepiska s učenim mletačkim humanistom Laurom Quirinijem, koja se nalazila u knjižnici poznate rimske obitelji Barberini, a koja se danas nalazi u Vatikanskoj knjižnici²¹.

U pismu što ga je uputio 12. IX. 1451. god. Quiriniju govori o knjigama koje je od njega primio i o onima koje mu vraća. Slično govori i u pismu s nadnevkom od 5. listopada iste godine²². Dopisuje se Valaresso i s drugim talijanskim humanistima, npr. s Lukom Leonem iz Verone²³. U tim pismima se spominju antički pisci čija su djela jedan drugom posuđivali. Spominju se T. Lukrecije Kar, Diogen Laertije, Helenije Akron, Askonije Pedijan, Persej Flak i gramatičar Donat.

Svećenik i javni bilježnik **Jerolim Vidulić** nije bio ni tako bogat, a niti tako utjecajan kao njegov suvremenik nadbiskup Valaresso, ali je pokazivao živo zanimanje za knjigu. Rođen je u Zadru oko 1440. god., a umro je od kuge koja je harala u gradu 1499. god. Iz njegove prilično nesređene ostavštine koja se čuva u Državnom arhivu u Zadru proizlazi da se zanimao za politička, književna i kulturna pitanja u rodnom gradu, da je napisao na latinskom jeziku himnu sv. Jeronimu te da je prevodio s latinskog na hrvatski molitvu *O Virgo verginum*. Poznaje i komentira djela Poggija Bracciolinija i drugih poznatih talijanskih humanista. Zadarski povjesničar Giuseppe Praga, koji je inače imao vrlo loše, upravo neprijateljsko mišljenje o Hrvatima, posebno pak o svećenicima glagoljašima u Zadru, napisao je o Viduliću da je "bolje od ikog drugoga utjelovio duh zadarskog humanista i uopće čovjeka renesanse"²⁴. Temelj za tako laskavu ocjenu našao je Praga u Vidulićevim zapisima iz kojih je saznao da je Vidulić bio dobro upoznat s renesansnim strujanjima u Zadru, ali i u Italiji, gdje je neko vrijeme studirao. Za nas je od osobitog značenja što je Vidulić napisao i jednu ljubavnu pjesmu na hrvatskom jeziku. Bez obzira što se ta pjesma ne može svrstati u vrhunsko pjesničko umijeće, treba znati da tom pjesmom počinje književno stvaralaštvo na hrvatskom jeziku u Zadru²⁵.

Za temu koja nas ovdje zanima važno je pismo što mu ga je 27. srpnja 1473. uputio iz Zadra kanonik i javni bilježnik Franciscus Minutius u Veneciju, u vrijeme dok je Vidulić bio tamo na školovanju. Minutievo pismo je Vidulić zaprimio 6. kolovoza iste godine. Evo što je Minutius u tom pismu tražio od Vidulića:

*I libri stampidi in humanità, liqual desidero di havere maxime sono questi: Commentario di Cesaro, Quinto Curzio, Deche di Livio, le opere di Tullio, Lactantio cum tute le opere di Ovidio et Prisciano*²⁶.

²¹ Valaressovu prepisku objelodanio je djelomično L. JELIĆ, 1898.

²² L. JELIĆ, 1898, str. 43–44.

²³ L. JELIĆ, 1898, str. 43.

²⁴ Giuseppe PRAGA, Zara nel Rinascimento. // *Archivio storico per la Dalmazia*, 10 (1935), str. 316.

²⁵ Vinko VALČIĆ, Jerolim Vidulić najstariji hrvatski pjesnik Zadra. // *Zbornik Instituta za historijske nauke Zadar*. Zadar, 1956, str. 81–92.

²⁶ Pismo se nalazi u ostavštini J. Vidulića u Državnom arhivu u Zadru, Vidulić, Carte sciolte e minute, fasc. 6, 8, 27. VII 1473.

Zanimljiva je ta narudžba. Minutius, iako crkveni čovjek, traži, uz iznimku Laktancija, djela poganskih antičkih pisaca, a među njima su i "sva djela Ovidija", što nas mora začuditi kad znamo da Ovidijeva djela nisu bila nimalo čedna, posebno u rukama jednog svećenika. Taj popis, više negoli ijedan drugi, govori o humanističkom ozračju koje je u drugoj polovici XV. st. zavlдалo u Zadru²⁷.

Premalo znamo o Viduliću da bismo mogli rekonstruirati njegov društveni položaj u Zadru, no znamo da je bio aktivni promicatelj humanističkog duha u gradu. Znamo, po fragmentarnim podacima s kojima raspolažemo, da je u kući ninskog biskupa Jurja Divnića (Georgius Diphnicus), u koju su zalazili mnogi učeni humanisti, bio i Vidulić, a znamo i to da je taj učeni biskup imao vrlo dobre veze s talijanskim humanističkim krugovima i da je lako saznavao o novim otkrićima djela antičkih pisaca.

U vrijeme renesanse Zadar je bio značajan, ali relativno mali grad, pa su se učeni ljudi svakodnevno susretali na cestama ili trgovima i izmijenjivali obavijesti o knjigama antičkih pisaca koje su raznim načinima i putovima stizale u Zadar, pa je tako i Vidulić bio dobro informiran o tim knjigama koje su u svojim kućama imali njegovi sugrađani.

Trebamo ovdje spomenuti da je usporedo s domaćim i talijanskim humanistima u Zadru živio i radio znatan broj svećenika-glagoljaša. Iz brojnih oporuka i drugih arhivskih izvora poznato nam je da su svećenici-glagoljaši imali u svojim kućama vrlo skromne i vrlo jednolične zbirke knjiga. Oni su, kako je konstatirao Petar Runje, imali najčešće samo dvije temeljne liturgijske knjige – časoslove (brevijare) i misale²⁸. Iz sačuvanih arhivskih isprava (najčešće oporuka) dobiva se dojam da je većina svećenika-glagoljaša držala u svojim kućama samo te dvije crkvene knjige, a da su tek rijetki imali i poneku drugu crkvenu knjigu, npr. psaltir, "diurnal" (knjiga dnevnih časova), evanđelistar, obredne i sl. knjige potrebne za obavljanje svećeničkih dužnosti.

U XV. st. privatne knjižnice svećenika-glagoljaša se obogaćuju novim naslovima, no renesansni duh koji je zahvatio dobar dio Europe, pa tako i Zadar, s mukom nalazi put do svećenika-glagoljaša. Očigledno je, da se oni više brinu za preživljavanje, a mnogo manje za velike filozofske i sl. probleme kojima se bavi tadašnja Europa.

Kao primjer duhovne zatvorenosti tog sloja hrvatskog svećenstva možemo navesti popise knjiga što su ih svećenici-glagoljaši držali u svojim kućama.

Svećenik **Bartol Valović** 15. lipnja 1445. god. daje kao zalog za posuđeni novac jednom drugom svećeniku četiri knjige, i to: "Jedan časoslov napisan na papiru, knjigu o pokori u dva sveščića, knjigu pripovijedi u tri sveščića i knjižicu pjesama"²⁹. Ni traga tu nema o nekim tekstovima koji bi dali naslutiti da je tog svećenika išta drugo zanimalo osim obavljanja svakodnevnih crkvenih dužnosti. A nalazimo se

²⁷ Pregled humanizma u Zadru dao je Kruno KRSTIĆ, Humanizam kod Južnih Sla vena. // *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. 4. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1960, str. 289 –290.

²⁸ P. RUNJE, 1998, str. 9–11.

²⁹ P. RUNJE, 1998, str. 10.

u vrijeme kada je zapadnu Europu zahvatio val oduševljenja za pronalaženje djela antičkih pisaca i kada Gutenberg već radi na svom izumu.

Ništa manje nije bio intelektualno znatizeljan jedan drugi svećenik glagoljaš, trsatski župnik **Juraj** koji je svojih šest knjiga oporučno ostavio nasljednicima u Zadru. God. 1454. u Zadru pred javnim bilježnikom se potvrđuje izvršenje njegove oporuke, te iz isprave koja je tada sastavljena otkrivamo da su fratrima u Zaglavu predani "jedan veliki i lijepi časoslov pisan glagoljicom, jedna knjiga sv. Ivana Zlatoustog pisana glagoljicom, jedan mali časoslov dnevnih molitava pisan također glagoljicom", da je "jedna glagoljska knjiga uvezana u crnu kožu u kojoj se opisuje život Kristov" predana samostanu sv. Ivana pokraj Zadra, a samostanu sv. Pavla na Školjiću pripala je "jedna knjiga propovijedi pisana glagoljicom na papiru koja počinje nedjeljom četrdesetnicom i jedna knjiga zakona na hrvatskom jeziku pisanu na papiru"³⁰. Trsatski župnik Juraj, uz vjerske knjige, imao je i jedan "decretum" (knjigu zakona) preveden na hrvatski jezik, što bi se moglo dovesti u svezu s nekom funkcijom koju je za života obnašao.

Sudeći po iscrpnim podacima koje je skupio P. Runje u Državnom arhivu u Zadru, tek sredinom XV. st. vrlo rijetki glagoljaši drže u svojim kućama poneku knjigu iz antičkog doba, ali ne onih poganskih, već crkvenih otaca. Iznimka je oporuka spomenutog arhidakona Luke iz 1417., no ni u njegovoj oporuci se ne spominje nijedan poganski pisac iz antike, već samo djelo sv. Augustina *De Civitate Dei* i *Dialogorum Sti Gregorii*³¹.

Ipak, neki su svećenici-glagoljaši poznavali djela antičkih pisaca o čemu nam svjedoče spominjanja imena tih pisaca u glagoljskim rukopisima.

Ovdje trebamo spomenuti i privatnu knjižnicu zadarskog plemića **Ivana de Ciprianisa**. Premda je inventar njegove knjižnice sastavljen 1528. god., imamo razloga vjerovati da je ta knjižnica sadržavala knjige koje je plemićka porodica De Ciprianis nabavila i čitala tijekom srednjega vijeka. Ta je plemićka porodica bila u srednjem vijeku imućna i utjecajna ne samo u Zadru već i u Splitu i Trogiru, i to od XII. st. dalje, sve do XVI. st., kada porodica izumire. Bila je to ne samo imućna već i kulturna porodica, pa je jedan njezin član imenom Damjan u XV. st. napisao i djelo *Cronica dei suoi tempi* koje se, nažalost, nije sačuvalo.

Ivan je stoga jedan od osiromašenih, posljednjih potomaka te porodice, pa je razumljivo što sâm nije imao ni novaca, a niti zanimanja da obiteljsku knjižnicu obogati novim knjigama³².

Inventar Ivanove knjižnice pokazuje da je imao 42 knjige od kojih je 19 pripadalo antičkim autorima. Najvećim dijelom knjige su profana karaktera. Evo popisa knjiga antičkih pisaca koje se spominju u inventaru njegovih dobara:

³⁰ P. RUNJE, 1998, str. 10–11.

³¹ Vrijednih podataka o knjigama zadarskih glagoljaša skupio je P. RUNJE, 1998. i u drugim svojim radovima, posebno u knjizi *Prema izvorima* (Zagreb, 1990) i u radu "Knjige glagoljaša Zadarske nadbiskupije u srednjem vijeku". // *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49 (2007), str. 151–184.

³² O plemićkoj porodici Ciprianis v. Miroslav GRANIĆ i Roman JELIĆ, "Ciprianis" u *Hrvatski biografski leksikon*. Knj. 2. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod "Miroslav Krleža", 1989, str. 686–687.

Vno libreto Catulo et Propertio. 1° libro de Juuenal; Vno Salustio. Vno libro Pistule de Tullio; Vno libro de santo Augustino in carta bona; Vno libro de Persian(?); Vno libro de Terentio; Vno libro opere de Virgilio; Vno libro opere de Ouidio senza tauole; Vno libro de Deche senza tauole; Vno libro Marcial cum comento; Vno libro Comentarij de Julio Cessare; Vno libro de Livio; Vno libro de Persia (?) in carta bona; Vno libro Terentio in carta bona disligato; Vno libro Quintilian; Vno libro de Epistole de Santo Hieronymo in carta bona; Vno libro de Ouidio in carta bona De arte amandi.

Iz šturog opisa tih knjiga ipak je lako zaključiti da se tu radi, u većini slučajeva, o starim, katkada neuvezanim knjigama pisanim na pergameni. Neke od njih su bez korica ("senza tavole"), pet njih su pisane na pergameni ("carta bona"), a samo za dvije, koje ne pripadaju antičkim piscima, stoji da su tiskane ("in stampa"). Moglo bi se zato zaključiti da ostale navedene knjige (njih 40!) nisu tiskane već rukom pisane. No, ni za jednu knjigu antičkih autora ne piše da je tiskana, pa ih stoga smijemo uključiti u naše razmatranje i smjestiti ih u predgutembergovo vrijeme bez i najmanje bojazni da bismo mogli pogriješiti.³³

II. ANTIČKI PISCI I NJIHOVA DJELA

Listajući brojne listine koje se čuvaju u Državnom arhivu u Zadru te brojne publikacije koje govore o srednjem vijeku u Zadru u potrazi za djelima antičkih (poganskih i starokršćanskih) pisaca, uspjelo nam je sabrati dovoljan broj naslova i imena njihovih autora koji bacaju, možda i nepotpuno, ali ipak prilično jasno svjetlo na poznavanje pisane antičke baštine (grčke, rimske i starkršćanske) od strane zadarske intelektualne elite u srednjem vijeku i u prvim desetljećima renesanse. O značenju tih knjiga za kulturni život u gradu, kao i za upoznavanje kulturnih veza sa zapadnom Europom, posebice pak sa susjednom Italijom, o vlasnicima tih knjiga i načinima kako i kada su ih oni nabavljali te drugim pitanjima zanimljivim za knjižnu kulturu u Zadru, bit će govora na stranicama koje slijede. Svjesni smo činjenice da bi eventualni novi podaci koji bi se mogli pojaviti u budućim arhivskim istraživanjima mogli nadopuniti naša saznanja o temi koja nas ovdje zanima, no čini nam se da su dosada poznati podaci dostatni da nam daju dovoljno elemenata za kulturološke analize.

Preglednosti radi skupljenu građu ćemo analizirati po stručnim skupinama. U posebnu skupinu smo izdvojili kršćanske pisce (crkvene oce i naučitelje, crkvene povjesničare, teologe) koji vremenski pripadaju antici, ali koji svojim djelima stvaraju novi, kršćanski svijet, po mnogočemu različit od onog poganskog.

Počet ćemo našu analizu s **filozofijom**.

Od antičkih filozofa najzastupljeniji je **Aristotel**. Ne čudi nas što su Aristotelova djela čitana u Zadru jer je taj najveći i najsvestraniji filozof antike bio izvanredno popularan u europskom srednjem vijeku, pa se susreće često i u hrvatskim zemljama. U Zadru su se njegove knjige čitale, koliko nam je poznato, već u XIV.

³³ Taj je inventar objelodanjen bez ikakve analize njegova sadržaja u publikaciji *Miscellanea*, sv. II–III (1950 – 1952), str. 61, koji je izdavao Državni arhiv u Zadru. Opširnije vidi rad Aleksandar STIPČEVIĆ, 1996, str. 293–300.

st. Potvrdu za to imamo u oporuci zadarskog patricija Vučine Martinušića (Vulcina de Martinussio), gdje se spominje Aristotelovo djelo *De secretis secretorum*. Oporuka je napisana 1331. god.³⁴ U istom stoljeću se spominje i Aristotelovo djelo *De generatione et corruptione*, i to 1382. god. u inventaru dobara zadarskog trgovca Luke³⁵.

Mnogo je zanimljiviji slučaj prijevoda Aristotelovih djela u Zadru iz 1393. god. Jedan kodeks koji se našao u privatnom vlasništvu sir Thomasa Phillipsa u Cheltenhamu u Engleskoj završio je, ne znamo ni kada ni kako, u londonskoj aukcijskoj tvrtci Sotheby. U prodajnom katalogu te tvrtke iz 29. XI. 1966. god. nudio se taj rukopis na prodaju za 140 funti³⁶. U njemu nalazimo ovu važnu bilješku:

Liber politicorum et yconomicorum Aristotelis in hoc volumine Deputatur, Deo volente, ad usum mei Iacobini condam Alberti De Maymentibus di Vic. Quem scripsi in civitate Jadre 1393 Cum ibi forem ab illius civitatis communitate pro fisico opere Medicine salariatus et habitus. Laus et honor Dei.

Taj talijanski liječnik radio je u Zadru i tu je preveo dijelove Aristotelove *Politike* i *Ekonomije*. Ti su se prijevodi našli uvezani u kodeks zajedno s prijevodima nekih drugih Aristotelovih spisa koje, međutim, nije preveo Iacobinus de Maymentibus. Sve skupa taj zbornik ima 63 stranice, pa je već i iz toga jasno da se u njemu nalaze samo mali dijelovi spomenutih Aristotelovih knjiga³⁷.

Činjenica da su već u XIV. st. u Zadru prevedena Aristotelova djela govori ne samo o zanimanju prevoditelja za velikog grčkog filozofa već i o intelektualnom ozračju u to vrijeme u Zadru.

Polaznici teološkog studija u samostanu sv. Frane u Zadru morali su upoznati, makar i površno, Aristotela, pa su se služili jednim rukopisom datiranom godinom 1355. u kojem su se nalazili i ove tekstovi:

*Liber Aristotelis de intelligentia
De vita Aristotelis
De morte Aristotelis*

Bili su to vrlo kratki izvadci iz Aristotelovih djela i iz djela o Aristotelu, iz kojih su pitomci spomenutog studija mogli dobiti najelementarnije podatke o tom velikom antičkom filozofu³⁸.

Zadarski učeni ljudi nisu bili nikakva iznimka kada se radilo o upoznavanju Aristotela u Dalmaciji tijekom srednjega vijeka. Mnogo više podataka koji govore o popularnosti Aristotela u srednjem vijeku imamo iz Dubrovnika, nešto manje iz Splita, Šibenika i Trogira.

U Zadru su se, osim toga, čitali komentari Aristotelovih knjiga. Najpoznatiji kršćanski komentator bio je dominikanac sv. Toma Akvinski. Samostan

³⁴ R. LELJAK, 2006, str. 32.

³⁵ Državni arhiv Zadar, SZB, Johannes de Casulis, sv. I, sveščić 3, f. 255r – 256v (20. srpnja 1382).

³⁶ J. STIPIŠIĆ, 1967, str. 381.

³⁷ Kodeks je detaljno opisao Georgius LACOMBE, Aristoteles latinus. Roma 1939, str. 362–363.

³⁸ Vinko VELNIĆ, Jedan važan dokument iz prošlosti školske nastave u Zadru. // *Zbornik radova Četvrtog simpozija iz povijesti znanosti*. Zagreb: Hrvatsko prirodoslovno društvo, 1983, str. 44.

dominikanaca u Zadru imao je pergamentni kodeks, koji se do danas nije sačuvao, ali koji se spominje u popisu knjiga tog samostana iz XVIII. st. U tom se katalogu, naime, spominje knjiga *Scriptum S. Thomae Aquinatis super XII libros Metaphysicorum Aristotelis*. Taj je pergamentni kodeks imao u rukama sastavljač kataloga i datirao ga je XIII–XIV. st.³⁹

Koliko je Aristotel bio poznat i čitan od svećenika-glagoljaša ne znamo, jer oskudni podaci o sadržaju njihovih kućnih knjižnica ne govore ništa o zanimanju za Aristotela. Ipak, tu i tamo se taj grčki filozof spominje u glagoljaškim tekstovima, pa se može naslutiti da su i glagoljaši znali za njegovo postojanje, ako ga i nisu čitali i proučavali njegova djela.

Na osnovi iznesenih podataka ne možemo zaključiti što je Aristotel značio zadarskoj intelektualnoj eliti. Tijekom srednjega vijeka Aristotel je bio vrhovni autoritet za mnoga područja znanja, no nisu svi ni tada, a posebice ne u doba renesanse, prihvaćali sve što je veliki filozof naučavao. Teškoće usklađivanja Aristotelove racionalne misli i kršćanskoga nauka izazivale su žestoke prijepore među teolozima, no nismo u mogućnosti otkriti što je od tih rasprava imalo odjeka među zadarskim učenim ljudima.

Aristotel nije bio jedini filozof čija su djela izazivala zanimanje zadarskih intelektualaca. Znamo da se nadbiskup Maffeo Valaresso zanimao za djelo *Životi i misli glasovitih filozofa* grčkog filozofa iz III. st. posl. Kr. **Diogena Laertija** (Diogenes Laertius)⁴⁰. Diogen nije bio originalni filozofski pisac, no njegovo se djelo mnogo čitalo u srednjem vijeku zbog obilja anegdota i zanimljivih podataka o grčkim filozofima. To njegovo djelo je, ustvari, nekritična kompilacija, ali je za srednjovjekovnog čovjeka bila zanimljiva, jer donosi životopise i misli nekih antičkih filozofa koji bi ostali nepoznati da ih nije on citirao. Za zadarske humaniste željne upoznavanja antičke filozofije djelo Diogena Laertija bilo je, bez sumnje, vrlo korisno. Zanimljivo je da se to djelo spominje samo u svezi sa Zadrom, dok ga nema ni u jednom drugom gradu u Dalmaciji sve do XV. st.

Zadarski nadbiskup Valaresso posudio je od spomenutog mletačkog humanista Laura Quirinija i primjerak knjige *De rerum natura* (O prirodi) **Tita Lukrecija Kara** (Titus Lucretius Carus). To je poetsko-didaktičko djelo u kojem je autor u stihovima izložio Epikurovu materijalističku filozofiju. Iako to djelo nije originalno na polju filozofije, kao pjesnik Lukrecije je jedan od najboljih u ranoj rimskoj književnosti. Nadbiskup Valaresso je očigledno to djelo dao prepisati upravo zbog njegove važnosti kao pjesničkog djela⁴¹. Učeni i znatiželjni nadbiskup htio je tu knjigu imati u svojoj privatnoj knjižnici, a budući da je primjerak u rukama Valaressa bio jedini, koliko znamo, u Zadru, sigurno je da su ga zainteresirani učeni ljudi posuđivali od nadbiskupa.

Značajna djela iz filozofije napisao je i jedan od najutjecajnijih ličnosti staroga Rima **Seneka Mlađi** (Lucius Annaeus Seneca minor, 4. god. pr. Kr. – 65. god. posl.

³⁹ S. KRASIĆ, 1996, str. 703.

⁴⁰ To je djelo dobio Valaresso na posudbu od mletačkog humanista Laura Quirinija, te ga je prepisao i potom vratio vlasniku. Vidi pismo M. Valaressa Quiriniju od 12. IX. 1451. god.

⁴¹ L. JELIĆ, 1898, str. 92.

Kr.). Bio je znameniti pisac tragedija, ali i pisac filozofskih rasprava posvećenih najvećim dijelom etičkim pitanjima. Zastupao je filozofiju stoicizma, pa je svojim idejama bio blizak kršćanstvu. Kršćani su ga zato mnogo čitali već u antičko doba, ali i u srednjem vijeku. Ne čudi nas stoga što su njegova djela našla svoje mjesto u privatnim knjižnicama zadarskih učenih ljudi.

Najstariji primjerak jedne Senekine knjige zabilježen je 1331. god. u inventaru dobara zadarskog plemića Vučine Martinušića:

*Item librum unum de Seneca*⁴².

Ne znamo o kojem se Senekinu djelu radi, no nije nevažno ovdje spomenuti da je to najstariji spomen jedne Senekine knjige u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

Mletački humanist Lauro Quirini nabavio je za nadbiskupa M. Valaressa i neko nama nepoznato djelo stoičkog filozofa i gramatičara **Lucija Aneja Kornuta** (Lucius Annaeus Cornutus; I. st. posl. Kr.). Rodom je bio iz grada Leptis u sjev. Africi, no živio je u Rimu, gdje je imao filozofsku i retorsku školu. Moguće je da je Valaresso pokazivao zanimanje za Kornuta zbog njegove knjige *De enuntiatione vel orthographia* (O izgovoru ili o pravopisu)⁴³.

Kasnoantički rimski filozof i državnik **Boetije** (Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius, živio od oko 480. do oko 524. god. posl. Kr.). Pisao je rasprave o teologiji, glazbi, aritmetici i filozofiji. Potkraj života dospio je iz političkih razloga u zatvor gdje je napisao svoje glavno djelo *De consolazione philosophiae* (O utjehi filozofije) po kojem je u srednjem vijeku bio najviše poznat.

Najstariji nam poznati primjerak tog djela u Zadru potječe iz XIII. st., a imali su ga dominikanci u svojoj samostanskoj knjižnici⁴⁴. Jedan primjerak te knjige imao je u svojoj kući i Simon de Matafaris, sudeći po njegovoj oporuci iz 1419. god.⁴⁵

Važno svjedočanstvo o popularnosti Beotijeva *De consolazione philosophiae* našao je Darko Novaković u knjižnici Sveučilišta Notre Dame u državi Indiani u SAD-u. Tu se čuva rukopis Filipa Zadrana s kraja XV. st. u kojem je ovaj učeni Zadrani prepisao i komentirao Beotijevo djelo, te iskoristio tu prigodu da se svađa sa svojim sugrađanima posebno se okomivši na opata samostana sv. Krševana u Zadru Deodata Venijera⁴⁶.

Moralo je u Zadru postojati veće zanimanje za filozofiju od onoga što se može zaključiti na temelju ovdje spomenutih antičkih pisaca. O tome nam govori podatak iz oporuke zadarskog svećenika Mihajla de Zidolinisa, župnika crkve sv. Petra, sastavljene 26. travnja 1346. god. Tom oporukom ostavlja kleriku Ivanu brevijar i "libros suos loice et philosophiae" (svoje knjige iz logike i filozofije). Bilo mu je stalo da Ivanu te knjige budu od koristi, pa zato u oporuci postavlja uvjet da će ih dobiti "si voluerit studere in eis", tj. ako bude htio iz njih učiti, a ako ne, određuje da se knjige

⁴² R. LELJAK, 2006, str. 32.

⁴³ L. JELIĆ, 1898, str. 43.

⁴⁴ S. KRASIĆ, 1996, str. 702-703: "De Consolatione libri quinque".

⁴⁵ Državni arhiv ZADAR, SZB, Theodorus de Prandino, 4.VIII.1419.

⁴⁶ Darko NOVAKOVIĆ, Beotije u vrtlogu samostanskih skandala. // *Vijenac*, 7 (1999), br. 128 (28. siječnja), str. 12-13.

prodaju nekom Viktoru⁴⁷. Iz formulacije u Mihajlovoj oporuci nije jasno koliko je knjiga iz logike i filozofije imao u svojoj knjižnici, a niti o autoru (autorima) tih knjiga.

U inventarima učenih Zadrana nalazimo također djela iz **retorike**.

Najznamenitiji rimski govornik **Ciceron** (Marcus Tullius Cicero, 106. – 43. god. prije Kr.) pisao je brojne govore koje je održao u Rimu, a pisao je knjige iz teorije govorništva. Bio je u antici iznimno cijenjen, a zbog njegova sjajna stila je u srednjem vijeku, ali i kasnije sve do danas, bio je i ostao uzor svim učenim ljudima.

Njegovo djelo o retorskom umijeću imao je u svojoj privatnoj knjižnici svećenik Simon de Matafaris. U njegovoj oporuci se spominje knjiga *Tullium Retoricorum*, kao i Ciceronova knjiga *De Officiis* (O dužnostima)⁴⁸.

Za Ciceronove govore zainteresiran je bio i nadbiskup Valaresso, koji je 1452. god. poslao svom prijatelju Lauru Quiriniju u Veneciju pismo u kojem spominje "Adeo pediarum ad orationes Tul. Cic."⁴⁹ Radi se tu o komenatrima Ciceronovih govora koje je napisao rimski gramatičar i povjesničar iz I. st. posl. Kr. **Askonije Pedijan** (Quintus Asconius Pedianus).

Za Ciceronova djela, uključujući tu i knjigu o govorništvu, bio je zainteresiran i zadarski kanonik i javni bilježnik Franciscus Minutius, kako se vidi iz pisma što ga je poslao svom mlađem prijatelju Jeronimu Viduliću, a u kojem je molio da mu ovaj nabavi u Veneciji "le opere di Tullio"⁵⁰.

Znamenita je zbirka Ciceronovih pisama prijateljima, bratu i dr. Tih se pisama sačuvalo oko 900. Jednu zbirku tih pisama imao je u svojoj obiteljskoj knjižnici zadarski plemić Ivan de Ciprianis ("un libro Pistule de Tulio")⁵¹.

Za hrvatsku kulturnu povijest od osobite je važnosti podatak da je ranije spomenuti Filip Zadranin preveo jednu Ciceronovu knjigu "in dalmatico"⁵². Po mišljenju K. Krstića Filip Zadranin je preveo Cicerona na talijanski jezik⁵³, no ne će to biti točno, jer da je taj prijevod bio talijanski tada bi se koristio izraz "in volgare". U XV. st. izraz "in dalmatico" ništa drugo ne može značiti, nego jezik kojim su u Zadru i drugdje u Dalmaciji govorili Hrvati⁵⁴. Važan je to podatak za hrvatsku kulturnu povijest, jer je to ne samo najstariji prijevod nekog, nama nepoznatog, djela Cicerona, već i najstariji prijevod nekog antičkog pisca na hrvatski jezik.

⁴⁷ Tadija SMIČIKLAS, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Sv. XI. Zagreb: JAZU, 1913, str. 299.

⁴⁸ Oporuka se čuva u Državnom arhivu Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 4.VIII.1419.

⁴⁹ L. JELIĆ, 1898, str. 92. Pismo je datirano 28. rujna 1452.

⁵⁰ Državni arhiv Zadar, SZB, Jerolim Vidulić, Carte sciolte e minute, fasc. 6, 8 (27.VII.1473).

⁵¹ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 294-295.

⁵² Podatak donosi Giorgio E. FERRARI, Le carte di storia ed erudizione dalmatica di Giuseppe Praga ora Marciane. // *La Rivista Dalmatica*, Venezia, 30 (1959), Ser.IV, Fasc.1, str. 29.

⁵³ Kruno KRSTIĆ, Humanizam kod Južnih Slavena. // *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. 4. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod FNRJ, 1960, str. 289. Formulacija ("Filip Zadranin, prevodilac Cicerona na talijanski") ponavlja se i u II. izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*, knj. 5, 1988, str. 452.

⁵⁴ Dovoljno je ovdje podsjetiti da se naziv "dalmatico" za označavanje govornog hrvatskoga jezika pojavljuje u incipitu prve tiskane knjige na tom jeziku, i to u *Evandelistaru fra Bernardina Spličanina* (ustvari: Drivodilića) iz 1495. god. gdje se kaže: "Incipit vulgarisatio dalmatica epistolarum..."

Ipak, najveći rimski teoretičar govorništva bio je **Marko Fabije Kvintilijan** (Marcus Fabius Quintilianus, oko 35. – oko 100. god. poslije Kr.). Uz neke manje radove, napisao je i djelo *Institutio oratoria* (Obrazovanje govornika) u kojem je dao najpotpuniju teoriju govorništva u antici temeljenu na bogatoj oratorskoj teoriji starih Grka i Rimljana⁵⁵. U Zadru se spominje samo jedna knjiga Kvintilijana, i to u inventaru Ivana de Ciprianis iz 1528., no vrlo je vjerojatno da je ta knjiga bila u obiteljskoj knjižnici već u srednjem vijeku. U tom inventaru se spominje kao *Vno libro de Quintilian*. Pretpostavljamo, nadajmo se s pravom, da se tu radi upravo o glavnom djelu Kvintilijana⁵⁶.

Od antičkih djela iz područja **prava** najviše podataka imamo o zborniku zakona što ga je dao sastaviti posljednji rimski car **Justinijan** (482. – 565. god.). U tom je zborniku, poznatom pod naslovom *Corpus iuris civilis*, skupljena i kodificirana sva dotad postojeća tradicija rimskoga prava i tako su stvoreni temelji za pravno uređenje srednjovjekovnog društva u Europi.

Najstariji podatak o tom djelu u Zadru potječe iz 1294. god. Te je godine napisana u Napulju oporuka zadarskog kanonika i pravnika "Johannesa de Somla Jadrensis", koji je tada živio i radio u tom talijanskom gradu, a kojom ostavlja bratu Bartolomeju, uz ostalo, i svoju bogatu knjižnicu pravnih knjiga. U njoj se nalazio i veći dio ogromnog zbornika *Corpus iuris civilis*⁵⁶.

S obzirom na vrlo šturi bibliografski opis tog zbornika, odnosno pojedinih dijelova tog zbornika koji se spominju u oporuci, nije moguće ustanoviti sa sigurnošću tko su bili autori onih dodataka i komentara ("glosa") koji se spominju uz naslove navedene u Ivanovoj oporuci (npr. *Apparatus extraordinarius*). Detaljna analiza dijelova tog golemog zbornika, koju je obavio Ugo Inchiostri otkriva da se radi o "apparatusima" znamenitog pravnika, profesora na Sveučilištu u Bologni Accursija koji je živio u XIII. st.⁵⁷ Ne znamo gdje je završio primjerak tog zbornika koji se spominje u Ivanovoj oporuci. Ne spominje se, naime, ni u spomenutom popisu knjiga svetokrševanskog samostana iz 1449. god.

Povijesna djela u srednjovjekovnom Zadru bila su rado čitana, uostalom, kao i u drugim europskim zemljama. Nije stoga čudno, što su se takva djela često nalazila u kućama učenih Zadrana. Tako je spomenuti zadarski plemić Ivan de Ciprianis imao u svom vlasništvu jednu knjigu poznatog rimskog povjesničara Krispa Gaja **Salustija** (Gaius Sallustius Crispus, 86. – 35. god. pr. Kr.). Bavio se, bez većeg uspjeha, politikom, no nakon što se iz nje povukao, napisao je dvije knjige: *De Catilinea coniuratione* (O Katilininoj uroti) i *Bellum Iugurthinum* (Rat s Jugurtom). Ne znamo koju je od njih posjedovao de Ciprianis, jer se u inventaru njegovih dobara spominje samo "Uno Salustio"⁵⁸.

⁵⁵ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 296.

⁵⁶ Što se točno dogodilo sa knjigama koje je Bartolomej dobio iz Napulja ne znamo. Moguće je, da ih je Bartolomej, za kojega se u Ivanovoj oporuci kaže da je bio "pauper", tj. siromašan, prodao te knjige nekome u Zadru.

⁵⁷ Ugo INCHIOSTRI, Di Nicolò Matafari e del suo "Thesaurus pontificum", in relazione con la cultura giuridica in Zara nel secolo XIV. // *Archivio storico per la Dalmazia*, 4 (1929), Vol.VII, fasc. 38, str. 72–76.

⁵⁸ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 294.

Jedan od najboljih rimskih povjesničara bio je **Tit Livije** (Titus Livius). Rođen je u gradu Patavium (današnja Padova) 59. god. pr. Kr., a umro je 17. god. posl. Kr. Napisao je ogromno djelo u kojem je obradio povijest Rima od prvih legendarnih početaka (753. god. pr. Kr.) do 9. godine posl. Kr. pod naslovom *Ab Urbe condita* (Od početka Grada). To se djelo spominje u pismu što ga je zadarski kanonik i javni bilježnik Franciscus Minutius uputio svom prijatelju, zadarskom humanistu Jerolimu Viduliću u Veneciju 1473. god. U tom pismu Minutius moli Viduluća da mu u Veneciji kupi, uz ostalo, i djelo *Deche de Livio*. Nemamo razloga posumnjati da je Vidulić to djelo kupio i donio Minutiusu u Zadar⁵⁹.

Djela tog velikog povjesničara nalazimo i u inventaru dobara zadarskog plemića Ivana de Ciprianisa iz 1528. god. Taj je plemić imao dvije knjige Tita Livija:

Uno libro de Deche senza tauola

*Uno libro de Livio*⁶⁰.

Prvi naslov je lako identificirati. Tu se radi o monumentalnom djelu Tita Livija koje je podijeljeno u deset dekada, pa otuda i skraćeni naslov *Deche*, koje se pojavljuje u srednjovjekovnim inventarima. Ni za drugu knjigu u vlasništvu de Ciprianisa ne može biti dvojbe da se radi o istom Livijevu djelu, jer sve ostalo što je Livije napisao – izgubljeno je. Ostala je do danas samo njegova velika povijest Rima, i to tek manji dio tog djela.

Rimski vojskovođa i državnik **Julije Cezar** (Gaius Julius Caesar, 100. – 44. god. pr. Kr.) svoju je vojnu protiv Gala opisao u djelu *Commentarii de bello Gallico* (Komentari o galskom ratu), a građanski rat protiv Pompeja u djelu *Commentarii de bello civili* (Komentari o građanskom ratu). Knjige su napisane sjajnim stilom i jezikom, pa su se koristile mnogo ne samo kao povijesna vrela već i u školama (sve do naših dana!) kao primjeri vrsnog, klasičnog latiniteta. Zadarski humanist Juraj Benja imao je u svojoj privatnoj knjižnici Cezarove "Komentare", no u svojoj oporuci iz 1437. god. ne precizira o kojoj je Cezarovoju knjizi riječ: "...Item legavit ser Gregorio de Detricho Commentarios Cesaris"⁶¹. Ipak, najvjerojatnije se radi o "Komemntarima o Galskom ratu", jer se upravo to djelo sačuvalo do danas, i to u Nacionalnoj knjižnici (Bibliothèque Nationale) u Parizu (sign. Codex 6006 s bilješkom koja otkriva da je kodeks prepisao sam Benja 1437. god.⁶²

Spomenute Cezarove knjige bile su rado čitane u humanističkim krugovima u Zadru, pa je tako i razumljivo što je zadarski kanonik i javni bilježnik Franciscus Minutius 1473. god. zamolio prijatelja Jerolima Vidulića da mu svakako nabavi u Venciji tiskano izdanje Cezarovih "Komentara"⁶³.

⁵⁹ Pismo F. Minutiusa se čuva u Državnom arhivu u Zadru, SZB, Jerolim Vidulić, Carte sciolte e minute, fasc. 6, 8 (27.VII.1473)

⁶⁰ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 295–296.

⁶¹ Državni arhiiv u Zadru, SZB, Theodorus de Prandino, 19. VIII. 1437.

⁶² Jelena KOLUMBIĆ, Benja. Juraj// *Hrvatski biografski leksikon*. Knj.1. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983, str. 671–672.

⁶³ Vidi pismo Francesca Minutiusa upućeno J. Viduliću, koja se nalazi u Vidulićevoj ostavštini (Državni arhiv Zadar, SZB, J.Vudulić, Carte sciolte e minute, fasc. 6, 8. 27.VII.1473).

Ne znamo jesu li Cezarovi "Komentari" koji se spominju u inventaru dobara Ivana de Ciprianisa bili pisani rukom ili pak tiskani, no smijemo pretpostaviti da se ipak radilo o rukopisnim kodeksima, jer su skoro sve knjige u vlasništvu tog zadarskog plemića bile iz srednjega vijeka, tj. iz vremena prije pojave Gutenbergove tiskare⁶⁴.

Manje poznati i manje pouzdan kao povjesničar od Livija i Cezara bio je **Valerije Maksim** (Valerius Maximus, I. st. posl. Kr.). Nije bio originalni istraživač, no sastavio je za šire krugove čitatelja zbirke anegdota i zanimljivih priča iz povijesti Rimskoga Carstva pod naslovom *Facta et dicta mmoreailia* (Spomena vrijedna djela i izreke). Crpio je podatke ponajviše iz djela Cicerona i Tita Livija. Premda djelo nije originalno, vrijedno je po tome što citira neke, danas izgubljene, povijesne izvore.

U europskom srednjem vijeku se mnogo koristio kao školski udžbenik, o čemu svjedoče brojni rukopisni prijevodi koji se spominju u popisima knjiga samostanskih i privatnih knjižnica diljem Europe.

Po podacima s kojima raspoložemo, u Zadru se nalazilo čak četiri primjerka tog djela u srednjem vijeku. Najstariji spomen te knjige imamo u popisu dobara zadarskog trgovca suknom Mihovila iz 1385. god.⁶⁵ Godine 1419. spominje se to djelo u oporuci svećenika Simona de Matafarisa⁶⁶. Iako se u toj oporuci spominje kao "Valerium", nikakve sumnje nema da se tu radi upravo o djelu Valerija Maksima.

Isto je tako sigurno da je tu knjigu imao i zadarski prezbiter Šimun pok. Mate, koji ju oporučno ostavlja 1467. god. Antonu de Grixogonis: "unum suum Valerium"⁶⁷. Svakako je iz srednjega vijeka i pergamentni kodeks pod naslovom *Valerius Maxumus de memorabilibus, aut factis ad Tiberium Caesarem*, koji se čuva u samostanu sv. Frane u Zadru⁶⁸.

Djelo Valerija Maksima služilo je čitateljima ne samo da uživaju u veselim i manje veselim zgodama poznatih osoba staroga Rima već i školskoj djeci, jer je knjiga napisana tako da đaci mogu iz nje na lagan, a svakako zanimljiv način naučiti gradivo iz povijesti.

Od povjesničara trebamo još spomenuti **Kvinta Kurcija Rufa** (Quintus Curtius Rufus, koji je živio u II. st. posl. Kr.). Autor je jedine sačuvane monografije iz antike o Aleksandru Velikom pod naslovom *Historia Alexandri Magni Macedonis*. To je djelo tražio javni bilježnik Franciscus Minutius 1473. god. od Jerolima Vidulića da mu ga kupi u Veneciji i donese u Zadar⁶⁹. Govoreći o tom djelu ne možemo ne spomenuti da je u Zadru osamdesetak godina ranije (1389) već postojao "unus liber Alexandri paruus in littera sclaua", tj. pučki roman o Aleksandru Velikom, i to na starohrvatskom jeziku i, kako izgleda, pisan glagoljicom⁷⁰.

⁶⁴ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 256–296.

⁶⁵ J. STIPIŠIĆ, 1967, str. 190; J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 16, 51.

⁶⁶ Oporuka se čuva u Državnom arhivu Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 4.VIII. 1419.

⁶⁷ Državni arhiv Zadar, SZB, Nicolaus de Benedictis, 5. II. 1467.

⁶⁸ D. FABIANICH, 1864, str. 23.

⁶⁹ Vidi bilj. 63.

⁷⁰ Konstantin JIREČEK, Eine slavische Alexandergeschichte in Zara 1389.// *Archiv für slavische Philologie*, 25 (1903), str. 157–158; Dunja FALIŠEVAC, Hrvatska srednjovjekovna proza. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980, str. 66–67.

Ovdje spomenutim rimskim povjesničarima treba dodati i druge (npr. Cicerona), kojima povijesna znanost nije bila glavno zanimanje, ali u čijim se djelima nalazi vrijedna povijesna građa.

Više u pučku književnost, negoli u povijesna djela, spada izmišljena priča o propasti Troje, no s obzirom na tematiku, spomenut ćemo je ovdje. Radi se o priči koja se pripisuje **Diktiju iz Krete** (Diktys Cretensis) o kojem inače ne znamo ništa. Taj autor tvrdi, naime, da je bio pratilac Idomeneusa i Merionesa u Trojanskom ratu i da je pisao feničkim pismom, ali grčkim jezikom, dnevnik o onome što je doživio u tom ratu. Dnevnik je, tako kaže legenda, otkriven u njegovom grobu u vrijeme rimskoga cara Nerona. Sve su to izmišljene priče, no činjenica je da je u Egiptu otkriven fragment papirusa na kojem se nalazi dio grčkog originala tog "dnevnika". U srednjem vijeku ta je priča snažno utjecala na pučku književnost o uvijek uzbudljivom Trojanskom ratu.

Primjerak knjige o Trojanskom ratu imao je u svojoj kući zadarski trgovac suknom Mihovil. U inventaru njegovih dobara iz 1385. god. nalazimo ovaj opis tog rukopisa:

*Item liber unus in cartis edinis cum tabulis ligneis copertis corio Viridi cum duabus seraliis, qui appellatur "Liber destructionis Troie, qui incipit: Ces liures parole de toutes les choses etc. Et finit: Ci fouist le liures de Troies etc. qui est in versibus seu rithimis in lingua Francipena"*⁷¹.

U srednjovjekovnoj Europi su nastale razne inačice priče o propasti Troje, pa je jedna prevedena i na starohrvatski jezik pod naslovom *Rumanac trojski*. Taj se prijevod sačuvao u glagoljskom Petrisovu zborniku iz 1468. god.⁷²

Gramatička pitanja privlačila su pozornost mnogih ljudi u Zadru.

Dvije vrste gramatika se spominju u inventarima i oporukama u srednjovjekovnom Zadru. U prvu skupinu spadaju "donati", tj. gramatike **Elija Donata** (Aelius Donatus, IV. st. posl. Kr.). O njegovu životopisu se spominje važan podatak da je bio učitelj sv. Jeronima. Napisao je djelo *Ars grammatica*, koja se dijeli na dva dijela. Prvi, kraći, nosi naslov *Ars minor*, drugi je opširniji i nosi naslov *Ars maior*. Kraća gramatika služila je početnicima u školama, a sadrži osnovna gramatička pravila latinskoga jezika u obliku osam pitanja i isto toliko odgovora. Ova se gramatika često susreće u srednjovjekovnim izvorima u Dalmaciji, pa tako i u Zadru. Uobičajeno je da se u izvorima Donatove gramatike nazivaju u popisima knjiga samo po imenu autora ("Donatus"), pa se zato ne može uvijek sa sigurnošću reći o kojoj se Donatovoj gramatici radi. U cijeloj zapadnoj Europi Donatove su gramatike bile u uporabi tijekom cijelog srednjega vijeka, sve do renesanse.

U Zadru je, vjerojatno onu kraću verziju, imao arhiđakon Ivan Grizogono. Čini se da je iz XIV. st.⁷³ Sigurno je malu Donatovu gramatiku, i to u dva primjerka, držao u svojoj kućnoj knjižnici trgovac suknom Mihovil. U popisu njegovih dobara zabilježeno je ovako:

⁷¹ J. STIPIŠIĆ, 1967, str. 186, 187; J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 16-17, 52.

⁷² Dunja FALIŠEVAC, Hrvatska srednjovjekovna proza. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980, str. 65-66.

⁷³ J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 27.

*Item donati duo a pueris unus vetus et alter novus*⁷⁴.

Zadarski arhiđakon Krševan, sudeći po njegovoj oporuci iz 1370. god. imao je jednog "Donatusa"⁷⁵. Imao je Krševan prilično bogatu kućnu knjižnicu, pa se stoga može pretpostaviti da mu mala Donatova gramatika nije više bila potrebna, već da je u kući držao Donatov *Ars maior*.

U jednoj oporuci iz 1484. god. spominje se također jedan "Donado vecchio"⁷⁶. Još jedna Donatova gramatika se spominje u oporuci jednog drugog Ivana Grizogona koji je živio potkraj XIV. st.⁷⁷

Donatovim gramatikama su se služili i zadarski glagoljaši. Jedan od njih bio je Šimun Stravilić, koji je oporukom iz 1457. god. ostavio Jurju, sinu svoje sluškinje Margarete, knjigu "Donatum"⁷⁸.

Primjerak Donatove gramatike je posudio nadbiskup Maffeo Valaresso od prijatelja, mletačkog humanista Laura Quirinija. Posuđeni primjerak dao je Valaresso odmah prepisati⁷⁹. S obzirom da su Valaresso i Quirini bili učeni ljudi, razumno je pretpostaviti da se tu radi o opširnijoj Donatovoj gramatici (*Ars maior*).

U svezi s nadbiskupom Valaressom potrebno je napomenuti da je on u mladosti, dok je još živio u Veneciji, napisao jednu malu latinsku gramatiku 1432. god. Napisao ju je po uzoru na gramatiku Guerina Veronesa, a sudeći po činjenici da ju nije dao umnožiti prepisivanjem, a niti ju je dao tiskati kada je to mogao, vjerojatno je da nije ni sâm mislio da bi to djelce moglo koristiti njemu samom, a još manje drugima. Tu je gramatiku (*Regule*) ostavio u Veneciji, pa se ona i danas tamo nalazi u Museo Correr (Raccolta Cicogna, nr. 59).

Ove podatke o toj maloj gramatici bilo je potrebno ovdje spomenuti, jer se pojavila u novije vrijeme u našoj literaturi tvrdnja da je Valaresso napisao "jednu latinsku gramatiku, vjerojatno prvu napisanu u našim krajevima"⁸⁰. No, Valaresso je postavljen na nadbiskupsku stolicu u Zadru tek 1449. god., pa iz toga proizlazi da ta gramatika nikako nije mogla biti napisana u Zadru⁸¹.

Ljubav prema gramatici nije napustila Valaressa ni nakon dolaska u Zadar. U pismima što ih je razmjenjivao s mletačkim humanistom Laurom Quirinijem 1451. i 1452. god. spominju se djela rimskih gramatičara Helenija Acra, Askonija

⁷⁴ J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 82.

⁷⁵ R. LELJAK, 2006, str. 222.

⁷⁶ J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 27.

⁷⁷ J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 27.

⁷⁸ Petar RUNJE, Knjige glagoljaša Zadarske nadbiskupije u srednjem vijeku. // *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 29 (2007), str. 169.

⁷⁹ U pismu što ga je M. Valaresso uputio 28. IX. 1452. Lauru Quiriniju piše: "Retini autem Donatum tuum super eodem T./itus Lucretius Caro/quem transcribi facio una eum aliis opuscolis in eodem volumine contentis..." Pismo se čuva u knjižnici Barberini u Rimu, a objelodanio ga je L. JELIĆ, 1898, str. 92.

⁸⁰ Kruno KRSTIĆ, Humanizam kod Južnih Slavena. // *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. 4. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ, 1960, str. 289.

⁸¹ Detaljni opis i sadržajnu analizu Valaressove latinske gramatike dao je Arnaldo SEGARIZZI, *Una grammatica latina del secolo XV*, // *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, Torino, 75 (1915-1916), P.II, str. 89–96.

Pediana i Elija Donata, pa se već iz tih Valaressovih pisama vidi njegovo živo zanimanje za gramatička pitanja.

Nije on bio jedini u Zadru koji je želio imati gramatička djela antičkih pisaca u svojoj kući, o čemu će još biti riječi, a sigurno nije slučajnost da je Zadrani Gianfrancesco Fortunio, za koga se vjeruje da mu je izvorno ime Srića, napisao početkom XVI. st. prvu gramatiku talijanskoga jezika, koju je tiskao 1516. god. u Ankoni pod naslovom *Regole grammaticali sulla volgare lingua*⁸².

U srednjem vijeku nalazimo u Zadru i druge knjige rimskih gramatičara. Radi se o opširnijim djelima koja nisu bila namijenjena školama, već učenim ljudima željnima usavršavanja svoga znanja o pravilima o pravilnom govorenju i pisanju literarnih i znanstvenih knjiga.

Osim spomenute opširne Donatove gramatike (*Ars maior*) nalazimo u Zadru i gramatiku **Priscijana** (Priscianus Caesariensis, V. – VI. st. posl. Kr.). Napisao je najopsežniju gramatiku iz antičkog doba. Djelo nosi naslov *Institutiones grammaticae* (Priručnik gramatike), koji sadrži sustavni pregled cjelokupne latinske gramatike u 18 knjiga.

Čini se da je to djelo stiglo u Zadar tek nakon što je tiskano u Veneciji. Saznajemo to iz pisma što ga je javni notar u Zadru Franciscus Minutius uputio Jerolimu Viduliću koji se tada nalazio u Veneciji. Minutius je, naime, u tom pismu molio Vidulića da mu kupi tiskano izdanje Priscijanove gramatike⁸³.

Spomenuli smo da je nadbiskup Valaresso imao, osim Donatove *Ars maior*, i druge opširne gramatike latinskoga jezika. U spomenutim pismima mletačkom humanistu Lauru Quiriniju spominju se i gramatike trojice drugih rimskih gramatičara. Prvi je bio **Helenije Akron** (Helenius Acro), gramatičar koji je živio potkraj II. i početkom III. st. posl. Kr. Drugi je bio **Pedijan Askonije** (Quintus Asconius Pedianus, 9. god. pr. Kr. – 76. god. posl. Kr.). Pedijan je postao poznat po komentarima Ciceronovih govora, a upravo jedan od tih komentara imao je Valaresso: "Adeo pediarum ad orationes Tul. Cic." Treći je bio rimski gramatičar **Maksim Viktorin** (Maximus Victorinus, IV. st. posl. Kr.), autor komentara spomenutog gramatičara Askonija Pedijana⁸⁴. Skrećemo pozornost na činjenicu da Valaresso u svojim pismima Quiriniju najviše piše upravo o djelima rimskih gramatičara, što otkriva njegovo posebno zanimanje za latinsku gramatiku.

U oporukama se i inventarima u srednjovjekovnom Zadru spominju i gramatike bez podataka o njihovim autorima. Tako se u inventaru dobara trgovca Damjana iz 1389. god. spominje *unus liber gramatice*⁸⁵. Sudeći po knjigama koje je imao u svojoj kućnoj knjižnici, volio je taj trgovac čitati pučke viteške romane od kojih

⁸² Iscrpno je o Fortuniju pisao Milivoj ŠREPEL, Hrvat prvi gramatičar talijanskoga jezika. // *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knj.140, 1899, str. 1–16. Talijanski autori osporavaju hrvatstvo Fortunija. Vidi Vitaliano BRUNELLI, Gian Francesco Fortunio primo grammatico italiano. // *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, 2 (1927), str. 5–35; A.JUST VERDUS, Gian Francesco Fortunio. // *Atti e memorie della Società dalmata di storia patria*, 5 (1966), str. 141–148.

⁸³ Državni arhiv Zadar, SZB, Vidulić, Carte sciolte e minute, fasc. 6, 8 (27.VII.1473).

⁸⁴ L. JELIĆ, 1898, str. 92.

⁸⁵ Nada KLAIĆ –Ivo PETRICIOLI, Zadar u srednjem vijeku. Zadar: Filozofski fakultet, 1976, str. 347.

je većina bila "in littera slava", teško je vjerovati da bi mu bila potrebna neka veća gramatika, već je mnogo vjerojatnije da je držao u svojoj kući malu Donatovu gramatiku, jer da je imao neku veću gramatiku posve je sigurno da bi javni bilježnik naznačio ime njezina autora.

U oporuci arhiđakona Ivana Grizogona iz prve polovice XV. st. spomenute su, osim Donatove, čak dvije za koje ne znamo ime autora. U oporuci se navode kao *certe regule de gramaticha* i *liber de paperio de gramaticha*⁸⁶.

Nikakve sumnje ne može biti da su spomentute gramatike tek mali dio fundusa knjiga takva sadržaja kojima su se služili brojni učitelji (*magistri*) u zadarskim školama, kao i u privatnim kućama. Poznato je da je gramatika bila neizostavni predmet u crkvenim i svjetovnim (gradskim) školama, a da su ih morali koristiti i privatni učitelji, posebno Donatove gramatike. Usporedbe radi, dovoljno je spomenuti ugovor potpisan 1367. god. u Dubrovniku između učitelja "Johannesa doctor gramatucae" i prezbitera Andrije po kojem se magister Johannes obvezao podučavati Andrijina nećaka Nikolu po Donatovoj gramatici, a da će zato dobiti 20 perpera⁸⁷. Tako je moralo biti i u drugim dalmatinskim gradovima, kao i u drugim europskim gradovima, pa nemamo razloga sumnjati da je tako bilo i u Zadru.

Književna djela rimskih, a u manjoj mjeri i grčkih, pisaca i pjesnika bila su dobro zastupljena u samostanskim i privatnim knjižnicama srednjovjekovnog Zadra.

Najstariji autor koji se čitao u Zadru bio je grčki pisac **Ezop** (lat. Aesopus), koji je živio u VI. st. pr. Kr. Začetnik je nove književne vrste – basne. Bio je izvanredno popularan već u antičko doba, pa su se njemu pripisivale u kasnijim stoljećima mnoge basne koje su kao njegove stigle i do naših dana. Jedini primjerak Ezopovih basni u srednjovjekovnom Zadru imao je bogati trgovac suknom Mihovil pok. Petra. To saznajemo iz inventara njegovih dobara sastavljenom 1385. god. u kojem stoji:

Item liber unus completus qui Esopus appellatur vetus habens Tantummodo tabulam unam ligneam in cartis edinis

Po mišljenju J. Stipišića moguće je da se tu radi o romansiranom Ezopovu životopisu u koji su bile uključene i njegove basne⁸⁸. Oko ličnosti i rada Ezopa, oca europske fabulistike, isprepredale su se razne priče upravo zato što o njegovu životopisu vrlo malo znamo. Zato su i nastali razni izmišljeni životopisi začinjeni njegovim basnama, odnosno basnama koje su mu se pripisivale. Takvih Ezopovih životopisa bilo je mnogo već u antičko doba, a bili su rado prepisivani i čitani u srednjem vijeku u Europi.

Jedan od najvećih rimskih pjesnika bio je **Publije Ovidije Nazon** (Publius Ovidius Naso, rođen 43. god. pr. Kr., umro 17. ili 18. god. posl. Kr.). Napisao je brojna djela od kojih su se mnoga sačuvala unatoč njihovu nerijetko lascivnom sadržaju, zbog kojih ga je car August prognao u grad Tomi na Crnome moru.

⁸⁶ R. LELJAK, 2006, str. 222.

⁸⁷ D. DINIĆ- KNEŽEVIĆ, Biblioteka Petra, dubrovačkog lekara s početka XV. veka. // *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 17 (1974), sv.1, str. 39.

⁸⁸ J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 23, 87.

Njegova djela se često spominju u arhivskim izvorima u mnogim hrvatskim gradovima. U Zadru pak se spominju tek na izmaku srednjega vijeka, i to u pismu što ga je zadarski javni bilježnik i kanonik Franciscus Minutius 1473. god. poslao J. Viduliću u Veneciju, u kojem traži da mu se u tom gradu nabavi, uz ostalo i "tute le opere di Ovidio"⁸⁹. Tek potkraj XV. st. (1499.) Ovidijeva se djela spominju u inventaru knjiga fra Bernardina Drivodilića (Bernardina Splitsanina). Tu se spominju *Opera Ovidii ligata i Epistole Ovidii cum comento*⁹⁰.

Ne znamo iz kojeg stoljeća, ali svakako su iz srednjega vijeka Ovidijeve knjige:

Vno libro opere de Ouidio

Uno libro de Ouidio in carta bona De arte amandi

Spominju se u inventaru dobara zadarskog plemića Ivan de Ciprianisa⁹¹.

Djela najvećeg rimskog pjesnika **Vergilija** (Publius Vergilius Maro, 70. god. pr. Kr. – 19. god. posl. Kr.) spominju se u Zadru u srednjem vijeku samo dvaput. Prvi put tek 1473. god. u pismu što ga je zadarski javni bilježnik Franciscus Minutius poslao Jerolimu Viduliću u Veneciju. U pismu Minutius moli Vidulića da mu u tom gradu nabavi knjigu Vergilija⁹². Drugi put ga susrećemo u inventaru dobara plemića Ivana de Ciprianisa iz 1528. god., no vrlo je vjerojatno da je i ta knjiga iz srednjeg vijeka.

Poznato je da se Vergilije čitao u srednjem vijeku u školama po cijeloj Europi, i da je tako bilo i u Zadru. Vergilijeva djela su bila vrlo popularna u dalmatinskim gradovima, a čitali su ih ne samo đaci u školama i intelektualni krugovi. To pokazuje, uostalom, i utjecaj što ga je veliki Rimljanin izvršio na hrvatsku književnost⁹³.

Drugi veliki rimski pjesnik čija su se djela čitala u srednjovjekovnom Zadru bio je **Horacije** (Quintus Horatius Flaccus, 65. god. pr. Kr. – 8. god. posl. Kr.). Znamenite su njegove zbirke pjesama *Odae* (Ode), *Saturae* (Satire) i zbirka pjesničkih poslanica poznata pod naslovom *Ars poetica* (Pjesničko umijeće). Bio je slavan već u antici, ali i u srednjem vijeku. U Zadru se spominje samo jednom, i to u oporuci svećenika Simona de Matafarisa iz 1419. god. Tu je knjigu ostavio u nasljedstvo Luki iz Šibenika ("Legavit presbitero Luce de Scibenico... suum Oratium"⁹⁴). S obzirom na to da je u oporuci ime pjesnika "Oratium", a ne "Horatium" može značiti da je javni bilježnik imao u rukama, kada je sastavljao oporuku, talijanski prijevod neke Horacijeve knjige, a ne original.

U I. st. posl. Kr. živio je rimski pjesnik **Marko Anej Lukan** (Marcus Annaeus Lucanus). Rodom je bio iz Kordobe (ant. Corduba) u Hispaniji. Napisao je, uz ostalo, i ep *De bello civilis* (O građanskom ratu), poznat i pod naslovom *Pharsalia* u kojem je opjevao građanski rat između Cezara i Pompeja. Očigledno je upravo tu

⁸⁹ Vidi Minutiusovo pismo u ostavštini J. Vidulića u Državnom arhivu u Zadru (sign. SZB, Vidulić, Carte sciolte e minute, fasc. 6, 8, 27.VII.1493).

⁹⁰ Petar RUNJE, *Prema izvorima*, Zagreb, 1990, str. 166.

⁹¹ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 295.

⁹² Državni arhiv Zadar, SZB, sign. Vidulić, Carte sciolte e minute, fasc.6, 8 (27.VII. 1473).

⁹³ O tome je pisao Vladoje DUKAT, *Vergilije kod Hrvata. // Ljetopis JAZU*, 44 (1930–1931), str. 168–232.

⁹⁴ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 4.VIII. 1419.

knjigu imao u svojoj knjižnici bogati trgovac Mihovil, jer je spomenuta u inventaru njegovih dobara napisanom 1385. god.:

*Item liber unus in volgari, laceratus, qui Lucanus appellatur*⁹⁵.

J. Stipišić nagađa da se tu radi o romanu u stihovima koji je, prema Lukanovu epu, napisao u XII. st. na starofrancuskom jeziku Jacques de Forest.

Nastala je u svezi s tim romanom mala zbrka. U spomenutom inventaru se kaže da je djelo napisano "in vulgari", a budući da je rimovana verzija napisana na starofrancuskom jeziku, treba li vjerovati da je Mihovil imao talijanski prijevod tog djela.

U Zadru se još jednom spominje Lukan, i to u oporuci prezbitera Šimuna pok. Mate iz 1467. god.

*Item... unum suum Luchanum*⁹⁶.

Nije iz tog zaista sumarnog opisa moguće identificirati koje je djelo Lukana Šimun imao i radi li se o originalnom tekstu tog rimskog pjesnika ili o spomenutom rimovanom romanu Jacques de Foresta.

U I. st. posl. Kr. živio je rimski pjesnik i satiričar **Aul Perzije Flak** (Aulus Persius Flaccus, 34. – 62. god. posl. Kr.). Sačuvano je samo 6 njegovih književnih sastavaka od kojih je samo jedna satira, dok su ostale rasprave o čudoređu zasnovane na stojičkoj filozofiji. Zbog sličnosti njegovih moralističkih razmišljanja bio je blizak kršćanstvu pa je u srednjem vijeku bio mnogo prepisivan i čitan.

U srednjovjekovnom Zadru se njegova djela spominju dvaput. Prvi put zadarski "plebanus ecclesie S. Marie Simon de Matafaris" oporukom iz 1419. god. ostavlja prezbiteru "Luce de Scibenico... suum Persium"⁹⁷, a drugu vijest o Perziju Flaku nalazimo u pismu nadbiskupa Maffea Valaressa upućenom humanistu Lauru Quiriniju 1451. god. u svezi s prepisivanjem djela nekih antičkih pisaca među kojima spominje i Perzija Flaka⁹⁸. Čini se da je jednu knjigu ovog pisca imao i član plemićke porodice de Ciprianis. U inventaru knjige ovog plemića spominje se i ime pisca koje jedni čitaju kao "Persian" (G. Praga), a drugi kao Persia⁹⁹.

Ivan de Ciprianis imao je u svojoj kući i "uno libretto Catulo et Propertio". Ova dva rimska pjesnika su obično izadavana, i još uvijek se izdaju, zajedno u jednoj knjizi. **Katul** (Gaius Valerius Catullus, oko 84. – oko 54. god. pr. Kr.) nije mnogo napisao, no njegove ljubavne pjesme i epigrama ostali su sve do današnjega dana vrlo cijenjeni i rado čitani. Pjesnik pak **Propercije** (Sextus Propertius, oko 50. – oko 16. god. pr. Kr.) autor je zbirke pjesama *Elegiae*.

Oba ova pjesnika spadaju među najveće koje je dao Rim¹⁰⁰.

⁹⁵ J. STIPIŠIĆ, 1967, str. 190–191; J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 31, 180.

⁹⁶ Državni arhiv Zadar, SZB, Nicolaus de Benedictis, 5.II.1457.

⁹⁷ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 4.VIII.1419.

⁹⁸ L. JELIĆ, 1898, str. 43.

⁹⁹ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 286.

¹⁰⁰ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 294.

Ivan de Ciprianis je imao i knjigu **Juvenala** (Decimus Iunius Iuvenalis, oko 55. do oko 130. god. posl. Kr.). Od sačuvanih pet imao je samo prvu njegova djela *Saturae* (Satire)¹⁰¹. To je onaj pisac koji je napisao, videći pokvarenost rimskoga društva, znamenitu izreku: "Difficile est saturam non scribere" (Teško je ne pisati satire).

Jedan od najvećih i najpopularnijih dramskih pisaca staroga Rima bio je **Terencije** (Publius Terentius Afer, oko 195. – oko 160. god. pr. Kr.). Pisao je najviše komedije. Zadarski plemić Ivan de Ciprianis posjedovao je "Uno libro de Terentio"¹⁰². Isti je plemić imao još jednu Terencijevu knjigu: "Uno libro Terentio in carta bona disligato"¹⁰³. Ivan je imao, jedini u Zadru koliko nam je sada poznato, i jednu knjigu epigramatičara **Marcijala** (Marcus Valerius Martialis, oko 45. – 104 posl. Kr.). Premda se o njemu ne može govoriti kao o velikom piscu, stekao je glas kao najbolji pisac epigrama u svjetskoj literaturi¹⁰⁴.

Prisjetimo se da su vlasnici knjiga imali običaj posuđivati svojim učenicima sugrađanima knjige iz svoje kućne knjižnice te da su spomenuta književna djela bila pristupačna svakome tko je pokazivao zanimanje za njihovo čitanje.

Možemo stoga konstatirati da broj književnih djela staroga Rima nije bio osobito velik u Zadru, ali isto tako moramo reći da su učeni Zadrani imali mogućnost doći do najboljih književnih djela starorimske književnosti.

Matematika očigledno nije u srednjem vijeku previše zanimala učene Zadrane, ali se ipak već potkraj XIV. st. našao primjerak "Geometrije" jednog od najznačajnijih matematičara antike **Euklida**. Rodio se u Ateni oko 330. god. pr. Kr., ali je veći dio života živio u egipatskoj Aleksandriji. Njegova je "Geometrija" bila temelj te znanosti od antike pa sve do danas, te su ga zato i nazvali "ocem geometrije". Jedan primjerak tog djela spominje se u oporuci zadarskog trgovca Luke iz 1382. god.¹⁰⁵

Geografija. Grčki geograf, matematičar i astronom **Klaudije Ptolemej** (Claudius Ptolemaeus, oko 100. do oko 170. god. posl. Kr.) bio je poznat posebice po svom djelu *Zemljopisna uputa* u 8 knjiga u kojima je dao opis tada poznatog svijeta. Uz tekst dodao je zemljopisne karte. Jedini dokaz da je Ptolemejevo djelo bilo poznato i u Zadru imamo u rukopisnom zborniku Jurja Benje iz 1435. god. Benja je, naime, sastavio biografsko djelo *De viris illustribus* (O znamenitim osobama), koje je ostalo u rukopisu i koje se sada nalazi u mletačkoj Biblioteca Marciana. U tom se rukopisu nalaze i izvatici iz Ptolemejevih "Zemljopisnih uputa", i to onih dijelova koji prikazuju Dalmaciju¹⁰⁶.

Vojna vještina. Rimski pisac **Frontin** (Sextus Iulius Frontinus, oko 40.– 103. god. posl. Kr.) napisao je djelo *De aquaeductu urbis Romae* (O vodovodima grada Rima). To je, ustvari, izvješće o stanju rimskih vodovoda upućeno caru Neronu. Napisao je Frontin i knjige o ratnoj vještini, o kakvoći zemljišta i dr. U europskom

¹⁰¹ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 296.

¹⁰² A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 295.

¹⁰³ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 296.

¹⁰⁴ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 295.

¹⁰⁵ Državni arhiv Zadar, SZB, Johannes de Casulis, sv. I, sveščić 4, fol. 2.

¹⁰⁶ Giuseppe PRAGA, Il codice marciano di Giorgio Begna e Pietro Cippico. // *Archivio storico per la Dalmazia*, 7 (1932), str. 212.

srednjem vijeku najviše je poznat po knjizi o vodovodima. Vrlo je vjerojatno da je upravo tu knjigu imao humanist Juraj Benja, koji ju je oporučno ostavio 1437. god. Grguru "de Detricho", no ne precizira o kojoj se Frontinovoju knjizi radi¹⁰⁷.

Veterina. Veterinarskim pitanjima i vojnom vještinom se bavio **Vegecije** (Publius Flavius Vegetius, IV. – V. st. posl. Kr.). Malo se zna o njegovu životu, no ostale su dvije knjige, jedna pod naslovom *Epitoma rei militari* (Sažet prikaz vojne vještine) i *Digesta artis mulomedicinae* (Zbirka pravila veterinarskog umijeća). Jednu od tih knjiga (ne znamo koju!) imao je zadarski humanist Juraj Benja. U svojoj oporuci iz 1437. odredio je da Vegecijevu knjigu nasljeđuje "Georgius de Detricho"¹⁰⁸.

Školski udžbenici. Već smo spomenuli neka djela koja su u srednjem vijeku služila u školama kao udžbenici, npr. Donatovu malu gramatiku (*Ars minor*), pa djelo *Facta et dicta memorabilia* Valerija Maksima i dr., a ovdje ćemo se posebno osvrnuti na zbirku mudrih i moralnih izreka. Nastala je III. – IV. st. posl. Kr., a nazvana je *Disticha Catonis* (Katonovi dvostihovi). Taj je naslov zbirka dobila po nepoznatom autoru o kojem znamo jedino ime (Dionysius Cato). Zbirka je služila kao školski priručnik te je bila u srednjem vijeku u Europi izvanredno popularna, a u manjoj mjeri se koristila sve do XVIII. st. Knjiga je prevedena na niz europskih jezika.

U latinskom originalu susrećemo je u Zadru, i to u oporuci Luke iz Nina (Lucas de Nona), inače kanonika u Zadru. U toj oporuci se kaže da Luka ostavlja "domino Gregorio archipresbitero None" knjigu *Cathonem suum closatum*¹⁰⁹. Oporuka je napisana 1419. god.

Sačuvani su i prijevodi te knjige u hrvatskoj glagoljskoj književnosti, što je dodatni dokaz o popularnosti koju je to djelo uživalo u hrvatskoj sredini. F. Maixner, pišući o nazočnosti tog djela u hrvatskoj sredini, spomenuo je "prievod Catonovih dvostiha u glagoljskom rukopisu otoka Krka", te prijevod Marka Marulića i dr., a zanimljivo je da je tiskom to djelo izlazilo sve do prve pol. XIX. st.¹¹⁰

Nemamo pismenih dokaza da se isto djelo u hrvatskom prijevodu koristilo u Zadru, no s obzirom da je Zadar bio vrlo jako središte proizvodnje glagoljske knjige, posebice tijekom XV. st., vrlo je vjerojatno da su ga koristili učitelji i đaci u školama.

U izdvojenu skupinu smo svrstali **crkvene pisce, teologe, filozofe i dr.** iz antike i ranoga srednjeg vijeka koji su svojom učenošću i djelovanjem bili čvrsto povezani s antikom te koji imaju osobitu važnost u pisanoj kulturi srednjovjekovnog Zadra.

Poredat ćemo ih kronološkim redoslijedom, jer je to najbolji način da se istakne njihovo mjesto i značenje u razvitku kršćanske učenosti na izmaku starog i početku srednjega vijeka.

¹⁰⁷ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 19.VIII.1437.

¹⁰⁸ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 19.VIII.1437.

¹⁰⁹ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 22. IV. 1419.

¹¹⁰ Franjo MAIXNER, Prijevodi t.z. "Disticha moralia Catonis" u hrvatskoj literaturi. // *Rad JAZU*, knj. 74, 1885, str. 91-134. U novije vrijeme je o tome pisala Smilja MALINAR, Una versione croata dei "Disticha Catonis". // *Studia Romanica et Anglica Zagrabienis*, 40 (1995), str. 1-12.

Jedan od najučenijih ranih kršćanskih pisaca bio je **Ciprijan Cecilije** (Thascius Caecilius Cyprianus). Rođen je u Kartagi (sjev. Afrika) početkom III. st. posl. Kr., a umro 258. god. Sve do pojave sv. Jeronima i sv. Augustina bio je najznačajniji kršćanski teološki pisac. Napisao je brojna djela, a jedno od njih (*Epistole*) pisano na pergameni imali su farnjevci u samostanu sv. Frane u Zadru. Primjerak je iz 1460. god.¹¹¹ Koliko znamo, to je jedini primjerak te knjige u srednjovjekovnoj Dalmaciji.

Drugi veliki kršćanski pisac bio je Lucije Cecilije **Laktancije** (Lucius Caecilius Lactantius Firmianus). Rođen je u sjev. Africi oko 240. god., a umro 320. god. Oko 317. car Konstantin ga je pozvao u svoj carski dvor u Trieru (Njemačka) kao odgojitelja njegova sina Krispa. Napisao je brojna apologetska djela u kojima je branio kršćanki nauk od poganskih kritičara. Njegovo je glavno djelo *Divinae Institutiones* u 7 knjiga, no nemamo elemenata za zaključak da je upravo to djelo imao u svojoj knjižnici zadarski humanist Juraj Benja. U oporuci koju je sam sastavio 1437. god. napisao je da ostavlja jednu knjigu Laktancija magistru Barnabi iz Camerina:

*Item legavit magistro Barnabe de Camerino unum suum Lactantium non completum et cartas pro complet.*¹¹²

Još jednom se susreće ime Laktancija, i to u više puta spomenutom pismu Franciscusa Minutiusa Jerolimu Viduliću. Minutius je molio Vidulića da mu u Veneciji kupi "... le opere ... di Lactantio"¹¹³.

Povjesničar i polemičar **Euzebij** rođen je u Cezareji u Palestini, a živio je III. – IV. st. Prvi je napisao povijest Crkve pod naslovom *Historia ecclesiastica*, pa je zato nazvan "ocem crkvene povijesti". To glavno njegovo djelo susrećemo u Zadru u XV. st. Spominje se u oporuci iz 1437. god. zadarskog humanista Jurja Benje:

*... Marino Nicolai de Cressava... Eusebium de temporibus*¹¹⁴.

Pod tim naslovom Euzebij nije napisao nijedno djelo, ali je napisao dva djela koja bi došla u obzir za identifikaciju knjige koju je Juraj imao u svojoj kući. Euzebij je, naime, napisao djelo na grčkom jeziku, koje je na latinski prevedeno pod naslovom *Cronaca*. To je sumarna povijest starih naroda Bliskog istoka te Grka i Rimljana. Mnogo je vjerojatnije da je Benja imao Euzebijevu glavno djelo pod naslovom *Historia ecclesiastica* u kojem je izložio povijest Crkve od njezina osnutka do pobjede cara Konstantina nad Licinijem 324. god.

Zadarski dominikanci su pak imali u svojoj samostanskoj knjižnici Euzebijev spis *Epistola beati Eusebii ad S.Damasum*. Rukopis je iz XV. st.¹¹⁵

Biskup Jeruzalema **Ćiril Jeruzalemski** (Cirillus Jerosolimitanus, IV. st.) autor je niza govora i crkvenih knjiga. Dopisivao se sa sv. Augustinom. Zadarski dominikanci su imali zbornik iz XV. st. različitih spisa, među kojima se spominje i *Epistola S.ti*

¹¹¹ D. FABIANICH, 1864, str. 23.

¹¹² Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 19. VIII. 1437.

¹¹³ Pismo Minutiusa se nalazi u ostavštini J. Vidulića (Carte sciolte i minute, fasc. 6, 8 (27. VII. 1473).

¹¹⁴ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 19. VIII. 1437.

¹¹⁵ S. KRASIĆ, 1996, str. 700–701.

*Cirilli Jerosolimitani Pontificis, ad beatum Augustinum de miraculis S.ti Jeronimi*¹¹⁶. To je ujedno i jedini poznati nam spis ovog autora u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.

Sv. Jeronim (Sophronius Eusebius Hieronymus, oko 340. – 429. god.) jedan je od najuččenijih crkvenih otaca i naučitelja. Preveo je Bibliju na latinski jezik (tzv. Vulgata). Pisao je važna djela povijesna djela, npr. *De viris illustribus* (O znamenitim muževima) te velik broj homilija i poslanica. Njegova su djela bila vrlo popularna u srednjem vijeku, ali i u kasnijim stoljećima – sve do naših dana. Zbog svog podrijetla (rođen je u Stridonu u Dalmaciji) štovao se posebno među Hrvatima, pa se njemu čak pripisivao izum glagoljice.

U hrvatskim zemljama njegovi su se spisi mnogo čitali u srednjem vijeku. U Zadru su pak mnoge crkvene knjižnice, ali i knjižnice pojedinaca, imale njegova djela. Najstariji prijepisi su nastali u benediktinskom samostanu sv. Krševana. Inventar knjižnice tog samostana, koji je sačinjen 1449. god., sadrži naslove knjiga pisanih beneventanom, pa se stoga mogu datirati u rano razdoblje života ovog samostana. Iz tog ranijeg razdoblja svetokrševanskog samostana spominju se dva rukopisa sv. Jeronima:

*Item unus dialogus sancti Jeronimi de littera beneventana*¹¹⁷.

Među brojnim spisima sv. Jeronima postoje dva koja bi se mogla sakrivati iza naslova *dialogus*. Jedan nosi naslov *Dialogus adversus Luciferianos*, a drugi je *Dialogus adversus Pelagianos*. Iz nepotpunog opisa u spomenutom inventaru nije moguće saznati o kojem se spisu sv. Jeronima radi. Drugi spis se navodi kao

*Item unus liber epistularum sancti Jeronimi littere beneventane*¹¹⁸.

Ovaj naslov je lako identificirati. Radi se o knjizi poslanica sv. Jeronima koja nosi naslov *Epistolae* (Poslanice).

Pouzdana znamo da taj inventar ne sadrži sva djela sv. Jeronima koja su bila u posjedu svetokrševanskog samostana. Znamo, naime, da je 1421. god. Ludovik de Matafaris darovao samostanu knjigu *Epistolae*. U Ludovikovoju oporuci stoji da daruje "ad monasterio sancti Grisogoni de Jadra suas Epistolas sancti Jeronimi"¹¹⁹, a malo je vjerojatno da je primjerak što ga je on darovao onaj koji je pisan beneventanom, a koji se navodi u inventaru iz XV. st.

Poslanice sv. Jeronima se susreću u Zadru i kod drugih vlasnika. Tako se to djelo spominje i u oporuci iz 1370. god. zadarskog arhiđakona Krševana:

*Item unus liber epistularum beati Jeronimi*¹²⁰.

¹¹⁶ S. KRASIĆ, 1996, str. 701.

¹¹⁷ G. PRAGA, 1929, str. 183.

¹¹⁸ G. PRAGA, 1929, str. 184.

¹¹⁹ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 3. X. 1421. Vidi komentar u G. PRAGA, 1929, str. 184–185.

¹²⁰ R. LELJAK, 2006, str. 222. Moguće je to isti primjerak koji se spominje u inventaru mlađeg Ivana Grizogona iz početka XV. st.. Vidi i: J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 27.

Vjerojatno iz XIV. st. potječe i oporuka arhidakona Ivana Grizogona u kojoj se spominje knjiga *Epistolae b. Jeronimi*¹²¹.

Zadarski pak humanist Juraj Benja ostavlja oporučno 1437. god. djelo *...Epistolas sancti Jeronimi quas ipse testator scripsit*¹²².

Sigurno je u srednjem vijeku prepisana knjiga *Epistole de Santo Hieronymo* koja se navodi u oporuci Ivana de Ciprianica iz 1528. god., jer je bila prepisana "in carta bona", tj. na pergameni¹²³.

Iz XV. st. je prijepis spisa *Epistola...ad Eustochium*, koji su imali u svojoj knjižnici zadarski dominikanci¹²⁴.

U oporuci prezbitera Šimuna pok. Mate ("Simon condam Mathei, canonicus Jadr." stoji da ostavlja prezbiteru Nikoli *Transitum sancti Hieronimi*¹²⁵. To nije djelo sv. Jeronima, već knjiga o životu i čudesima koje je za života počinio. Ta je knjiga bila vrlo raširena u Europi, i to u latinskom prijevodu s talijanskoga originala, a preveli su je i hrvatski glagoljaši, najprije s latinskoga, a potom i s talijanskoga jezika. Hrvatski prijevod tiskan je u glagoljskoj tiskari u Senju 1508. god.¹²⁶

Izvan svake je sumnje da primjerci djela sv. Jeronima koji se spominju u oporukama i inventarima crkvenih ustanova i privatnika nisu bili jedini koji su se čitali u Zadru, jer od svih crkvenih otaca sv. Jeronim je bio najomiljeniji autor među Hrvatima. O tome govore i česta spominjanja njegova imena u glagoljskim tekstovima, a o popularnosti tog sveca u srednjovjekovnom Zadru govori i himna sv. Jeronimu koju je spjevao na latinskom jeziku zadarski humanist Jerolim Vidulić. Za Vidulića je sv. Jeronim "decus Illiricorum" pa stoga pjesnik uzvikuje "O Dalmata Jeronime, Splendor vite ac anime"¹²⁷.

Od svih kršćanskih pisaca iz antike najviše je svojim spisima zastupljen sv. **Augustin** (Aurelius Augustinus, 354. – 430. god.). Najstarije svjedočanstvo o spisima ovoga učenoga crkvenog oca potječe iz benediktinskog samostana sv. Krševana u Zadru. U inventaru knjižnice ovog samostana sastavljenog 1449. god. nalazimo dva djela sv. Augustina:

*Item unus tractatus sancti Augustini super psalmis de littera beneventana; Item unus liber tractatus sancti Augustini et cum diversis orationibus et sermonibus optimus...*¹²⁸.

¹²¹ J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 27.

¹²² Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 19. VIII. 1437.

¹²³ Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 19. VIII. 1437.

¹²⁴ S. KRASIĆ, 1996, str. 701.

¹²⁵ Državni arhiv Zadar, SZB, Nicolaus de Benedictis, 5. II. 1467.

¹²⁶ Vjekoslav ŠTEFANIĆ, Glagoljski Transit svetog Jeronima u starijem prijevodu. // *Radovi Staroslavenskog instituta*, 5 (1964), str. 99–161. O daljnjoj sudbini te knjige na hrvatskom jeziku vidi u: Anica NAZOR, Neki pokušaji ponovnog izdanja senjskog "Transita sv. Jeronima". // *Senjski glagoljski krug 1248–1508*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998, str. 121–127.

¹²⁷ Vinko VALČIĆ, Jerolim Vidulić najstariji hrvatski pjesnik Zadra. // *Zbornik Instituta za historijske nauke*. Zadar, 1955, Prilog II. na str. 83. Među Vidulićevim zabilježkama nalazi se i rasprava o ubikaciji Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima. Tu raspravu, inače nepoznata autora, objelodanio je P. RUNJE, 1990, str. 121–123.

¹²⁸ PRAGA, 1929, str. 184.

Prvu ovdje spomenutu knjigu nije teško identificirati, no drugi je kodeks očigledno sadržavao više manjih spisa sv. Augustina koje je nemoguće identificirati. Vrlo je vjerojatno da ti kodeksi, pisani benevntanom, potječu iz XI. st.¹²⁹ Nije moguće točnije ih datirati, jer se nisu sačuvali.

Zadarski dominikanci su imali također djela sv. Augustina. Iz jednog popisa knjiga sastavljenog tek 1760. god. saznajemo da su u jednom pergamentnom kodeksu iz XV. st. bila uvezana dva spisa sv. Augustina, i to:

*Epistola S.ti Cirilli Tractatus S.ti Augustini super "Septies in diem laudem dixi tibi"*¹³⁰.

U svom su samostanu dominikanci držali i knjižicu pod naslovom *Regula B. Augustini*¹³¹.

Djela sv. Augustina nisu mogla nedostajati ni u knjižnici samostana sv. Frane u Zadru. Tako nalazimo u zborniku iz 1355. god. govor sv. Augustina pod naslovom *Qualiter homo factus est ad imaginem et similitudinem Dei*¹³², a svakako su iz srednjeg vijeka (pisane su na pergameni!) knjige:

De doctrina christiana
Confessiones
De Genesi

koje spominje Donat Fabianich u svojoj monografiji o franjevačkom redu u Dalmaciji i Bosni¹³³.

Ne čudi nas, naravno, da su i mnogi svećenici i drugi učeni ljudi imali djela ovog velikog crkvenog oca i filozofa. Njegovo znamenito djelo *De Civitate Dei* (O Božjoj državi) spominje zadarski arhiđakon Luka pok. Brayci u svojoj oporuci iz 1417.¹³⁴, a jedna se knjiga sv. Augustina pisana na pergameni spominje u inventaru dobara Ivana de Ciprianisa. Ne možemo naslutiti o kojoj se knjizi radi¹³⁵.

Crkveni otac i carigradski patrijarh sv. **Ivan Zlatousti** (Johannes Chrysostomos ili Johannes Osauri, oko 354. – 407. god.) pisao je znamenite homilije po kojima je dobio nadimak Zlatousti. Pripisivala mu se i apokrifna "Liturgija sv. Ivana Zlatoustog" koja se i dandanas koristi u grčkoj liturgiji.

U srednjovjekovnom Zadru susrećemo samo jedno njegovo djelo, i to u prijevodu na starohrvatski jezik pisano glagoljicom. Radi se o knjizi nepoznata naslova koja se navodi kao "*...unum librum sub titulo Scti Johannes Orauri*" koja se spominje u

¹²⁹ Od tog rukopisa izvučeno je u XVI. st. 5 listova i potom uvezani u jedan kodeks. Vidi G. PRAGA, 1929, str. 439 i d.

¹³⁰ S. KRASIĆ, 1996, str. 700.

¹³¹ S. KRASIĆ, 1996, str. 700. O toj "Reguli" vidi i P. RUNJE, 1998, str. 70.

¹³² Vinko VELNIĆ, Jedan važan dokument iz povijesti školske nastave u Zadru. // *Zbornik radova Četvrtog simpozija za povijest znanosti*. Zagreb. 1983, str. 44.

¹³³ D. FABIANICH, 1864, str. 23.

¹³⁴ P. RUNJE, 1989, str. 57; P. RUNJE, Knjige glagoljaša Zadarske nadbiskupije u srednjem vijeku. // *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 49 (2007), str. 166.

¹³⁵ A. STIPČEVIĆ, 1996, str. 295.

inventaru dobara jednog svećenika glagoljaša iz 1454. god.¹³⁶ Pojedina djela, odnosno pojedine homilije Ivana Zlatoustog, prevedeni su na starohrvatski jezik već u XIV. st.¹³⁷

Prosper iz Akvitanije (oko 390. – oko 460. god.) bio je teolog i povjesničar. Učenik sv. Augustina. Napisao je niz knjiga od kojih je najpoznatija *Epitoma chronikom*. To je opća kronika svijeta od prvih početaka do 455. god. posl. Kr., tj. do osvojenja Rima od strane vandalskoga vođe Geiserika.

U inventaru dobara zadarskog trgovca Mihovila iz 1385. god. nalazimo ovaj podatak: *Item liber unus completus vetus, qui Prosper appellatur, cum duobus tabulis ligneis in carta edinis*¹³⁸.

Premda je Prosper napisao i neka manja djela, najvjerojatnije je da je Mihovil u svojoj kući držao njegovo najpoznatije djelo, spomenutu univerzalnu kroniku.

Jedan od najznačajnijih i najučenijih rimskih papa bio je **Grgur I. Veliki** (Gregorius Magnus, na papinskoj stolici od 590. do 604. god.). Živio je na izmaku starog i početku srednjega vijeka. Autor je brojnih knjiga i obilne korespondencije, izvanredno važne za upoznavanje vjerskih, političkih i kulturnih prilika tog vremena. Njegovo poznato djelo *Dialogorum libri IV* (puni naslov tog djela je: *Dialogi libri IV de vita et miraculis patrum Italicorum*) spominje se u oporuci arhiđakona Krševana iz 1370. god.¹³⁹ To su djela imali i dominikanci u svojoj samostanskoj knjižnici. Saznajemo to iz popisa knjiga koji je izradio dominikanac Herman Dominik Kristianopol 1760. god. gdje stoji:

Codex membranaceus ...continentur: I. Dialogi S. Gregorii Magni A lib. 1 ad 4.

Kodeks je iz XIV. st.¹⁴⁰

To je djelo imao i zadarski svećenik Luka pok. Brayci. Spominje se u njegovoj oporuci iz 1417. god.¹⁴¹

Izidor Seviljski (Isidorus Hispalensis, rođen oko 560., umro 636. god.). Bio je filozof i enciklopedist. Nazvali su ga "posljednjim crkvenim ocem zapadne Crkve". Obnašao je u to vrijeme važnu funkciju nadbiskupa u Seville. Njegovo najslavnije djelo je *Originum seu etymologiarum libri XX* (Podrijetlo riječi ili etimologije). To je opširno enciklopedijsko djelo u kojem su objašnjeni pojmovi iz svih znanstvenih područja. Dugo je srednjem vijeku bilo osnovno vrelo informacija. U srednjem vijeku to djelo ima uobičajeniji naslov *Etymologiae*.

Zadarski patricij Juraj Benja imao je to djelo u svojoj kućnoj knjižnici, kako to proizlazi iz njegove oporuke iz 1437. god.¹⁴²

¹³⁶ P. RUNJE, 1989, str. 10, 80.

¹³⁷ Ivan MILČETIĆ, Hrvatska glagoljska bibliografija. I. dio. Opis rukopisa.//*Starine*, knj.33, 1911, str. 137.

¹³⁸ J. STIPIŠIĆ, 1867, str. 190; J. STIPIŠIĆ, 2000, str. 23, 87.

¹³⁹ R. LELJAK, 2006, str. 222.

¹⁴⁰ S. KRASIĆ, 1996, str. 703.

¹⁴¹ P. RUNJE, 1998, str. 57; P. RUNJE, Knjige glagoljaša Zadarske nadbiskupije..., str. 166.

¹⁴² Državni arhiv Zadar, SZB, Theodorus de Prandino, 19. VIII. 1437. To je djelo bilo poznato i u drugim gradovima u srednjovjekovnoj Hrvatskoj. O tome v. Aleksandar STIPČEVIĆ, Referativna djela u srednjovjekovnoj Hrvatskoj.// *Radovi Leksikografskoga zavoda "Miroslav Krleža"*, 2 (1992), str. 156–157.

III. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U ovom smo radu skupili i analizirali sve dostupne podatke o djelima antičkih pisaca – poganskih i ranokršćanskih – koja se spominju u oporukama, inventarima dobara i drugim pisanim izvorima. Neki su od korištenih izvora objelodanjeni, a neki ne. Hoće li se naći još arhivskih isprava u kojima se spominju djela antičkih pisaca, ne znamo, što, naravno, ne možemo isključiti, no ono što je u ovom radu spomenuto pokazuje da su učeni pojedinci u Zadru tijekom srednjega vijeka i u doba rane renesanse bili prilično dobro upoznati s antičkom pisanom baštinom. Bez obzira na eventualne nove arhivske podatke, vjerujemo da se slika o antičkoj baštini u srednjovjekovnom i ranorenesansnom Zadru ne će bitno promijeniti.

Nije teško objasniti zanimanje učenih Zadrana za djela antičkih pisaca, posebice onih poganskih, koja su i diljem Europe bila tražena i cijenjena. Sve do početka XV. st. Zadar je bio relativno imućan grad, a osim toga se nalazio na ruti kojom su svakodnevno prolazili trgovački brodovi koji su iz Venecije išli prema Levantu i obratno. Ti su brodovi nalazili u dobro zaštićenoj zadarskoj luci sigurno utočište u slučaju nevremena, pa su tako znatizeljni i uz to učeni Zadrani imali sjajne mogućnosti da naruče knjige iz Venecije i da ih u vrlo kratko vrijeme dobiju u ruke.

Podsjetimo se da su djeca imućnih patricijskih obitelji odlazila na studije u Italiju gdje su u krilu tamošnjih sveučilišta radili zaljubljenici u pisanu antičku baštinu, pa su zadarski studenti imali priliku iz prve ruke saznati za otkrića djela antičkih pisaca, a imali su i mogućnosti upoznati učene ljude u spomenutim sveučilišnim gradovima i prigode za sklapanje dragocjenih poznanstava koja ne će biti prekinuta ni nakon njihova povratka u rodni Zadar. Nije stoga čudno što je ne samo u Zadru već i u drugim gradovima duž istočne obala Jadrana bilo mnogo učenih ljudi koji su živim zanimanjem pratili buđenje europske kulture i povratak na antičke izvore. Znali su učeni Zadrani da u susjednoj Italiji od XII. stoljeća dalje "lovci na knjige" strastveno pretražuju skrivene i zaboravljene samostanske, kaptolske i privatne knjižnice u potrazi za djelima antičkih pisaca (grčkih, rimskih, starokršćanskih, bizantskih). Sjajne veze s Italijom omogućile su im slijediti buđenje Europe nakon dugostoljetne letargije i sudjelovanje u pokretu koji će promijeniti kulturnu sliku Europe.

Hrvatski učeni ljudi sudjeluju, i to uspješno, u otkrićima starih rukopisa, a oni među njima, koji nisu imali mogućnosti ni prigode sudjelovati u mukotrpnim i skupim traganjima po Europi i u Bizantskom Carstvu, pažljivo su pratili tuđa otkrića te nastojali što je brže bilo moguće domoći se prijepisa novootkrivenih knjiga i prepisati ih za svoje potrebe i potrebe svojih sugrađana.

Sve do početka XV. st. Zadar je uživao gospodarsko blagostanje i živ kulturni život, no kada je 1409. god. Venecija kupila Zadar od Mađara, započelo je razdoblje kulturne i gospodarske stagnacije koja je imala teške posljedice. Zadarski povjesničar Lorenzo Benevenija napisao je da je "u stoljeću humanizma, nedostajalo u Zadru bilo kakva literarna aktivnost, a posebice je ponestalo onog oduševljenja za antičku latinsku kulturu koje je inače drugdje bilo nazočno."¹⁴³

¹⁴³ Lorenzo BENEVENIA, *Le lettere in Zara nel primo Rinascimento.// Ad Adolfo Mussafia*. Spalato: Tipografia sociale spalatina, 1904, str. 3 i d. (p.o.).

Dobar poznavatelj kulturne povijesti Zadra Giuseppe Praga pokušao je na temelju podataka koje je našao u zadarskom Državnom arhivu i Znanstvenoj knjižnici u Zadru dati drukčiju sliku kulturnog života grada potkraj srednjega vijeka i u doba rane renesanse¹⁴⁴. Nabrojio je brojne Zadrane kao i učene Talijane koji su poslom došli živjeti u Zadar ili koji su tu tek povremeno zalazili ili samo prolazili, i tako želio stvoriti dojam da je Zadar bio važno kulturno središte želeći tako demantirati Beneveniju o "nedostatku oduševljenja" za antička djela, no ni on nije mogao spomenuti nijedno zaista značajno ime koje je steklo europsku slavu tijekom srednjega vijeka.

Listajući brojne isprave u zadarskom Državnom arhivu, Praga, a prije njega ni Benevenija, V. Brunelli i neki drugi povjesničari nisu vidjeli, točnije nisu htjeli vidjeti ono što piše u arhivskim ispravama o vrlo živoj proizvodnji glagoljske knjige tijekom XV. st. u Zadru. Zatvarali su oči pred činjenicom da se u ispravama vrlo često spominju glagoljske knjige, da se spominju pisari koji su ih pisali, pa čak da su postojale dobro organizirane pisarske radionice u kojima su se proizvodile knjige pisane starohrvatskim jezikom i glagoljicom. A upravo podaci o glagoljskim knjigama su svjedočili da je Zadar u XV. st. postao najaktivnije središte proizvodnje glagoljske knjige. Razlog procvata glagoljske knjige i stagnacija intelektualnoga rada na latinskom jeziku samo je prividni paradoks kulturnoga stanja u XV. st. u Zadru, jer za proizvodnju glagoljske knjige nisu bili potrebni bogati i učenici aristokrati ili mecene, već skromni prepisivači u crkvenim ustanovama – samostanima i crkvama. Zbog velike potražnje za glagoljskom knjigom najčešće crkvena sadržaja bile su organizirane prepisivačke radionice. Sve te glagoljske knjige bile su namijenjene crkvenim ljudima ili crkvenim ustanovama¹⁴⁵.

Ni crkvene ustanove, a niti pojedinci, nisu trebali držati veći broj brevijara, misala, psaltira, knjiga o životama svetaca i sl., pa stoga u oporukama pojedinih svećenika nalazimo podatke o rijetkim knjigama koje su oni ostavljali svojim nasljednicima. To je razlog zašto u privatnim kućama svećenika nemamo onu raznolikost naslova koja se susreće u oporukama svećenika-latinaša, koji su bili mnogo obrazovniji od svećenika glagoljaša.

S obzirom da su svećenici-glagoljaši imali svesredne kontakte s učenim ljudima u gradu, moramo pretpostaviti da su i oni znali za Aristotela, Seneku, Euklida i druge antičke autore, no ti pisci nisu ih toliko privlačili da bi se upuštali u trošak nabave njihovih djela. Zato se u glagoljskim tekstovima vrlo rijetko spominju antički pisci, uz iznimku onih starokršćanskih. Moramo stoga zaključiti da su u Zadru jedni uz druge živjeli učenici pojedinci odgojeni na talijanskim sveučilištima (liječnici, javni bilježnici, pravnici, svećenici-latinaši i dr.) i popovi glagoljaši koji su bili relativno siromašni i k tome previše zauzeti svojim svećeničkim dužnostima

¹⁴⁴ Giuseppe PRAGA, *Zara nel Rinascimento.// Archivio storico per la Dalmazia*, 10 (1935), str. 303–323.

¹⁴⁵ Sve do nedavno nismo znali za vrlo živu i dobro organiziranu prepisivačku djelatnost glagoljaša u Zadru. Tek sustavna arhivska istraživanja Petra Runja otkrila su brojne podatke o misalima, brevijarima, psaltirima i drugim crkvenim knjigama koje su u Zadru prepisivali pojedinci i u dobro organiziranim prepisivačkim radionicama. Vidi o tome P. RUNJE, 1998. i njegovu knjigu *Prema izvorima* (Zagreb, 1990) te niz njegovih priloga u časopisima "Marulić" "Slovo", "Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru" i dr.

da bi našli vremena baviti se filozofijom, matematikom, pravom i sl. pitanjima o kojima su pisali poganski pisci iz antike. Jedine knjige iz antike zanimljive za popove glagoljaše bile su one crkvenih pisaca (sv. Jeronim, sv. Augustin i dr.) koje se često citiraju u crkvenim knjigama i od kojih se neke i spominju u oporukama svećenika glagoljaša.

Nameće se ovdje pitanje zašto je došlo do kulturne stagnacije latinske knjige i uopće kulturnog života u Zadru upravo u vrijeme kada u susjednoj Italiji, a u manjoj mjeri i u drugim europskim zemljama, buja kulturni život u kojem je potraga za djelima antičkih pisaca jedna od najvažnijih sastavnica. Razlog toj pojavi je povjesničarima dobro poznat. U vrijeme kada je renesansa dobila naj snažniji zamah, došlo je u Zadru do političke promjene, a kao posljedice toga i do kulturnog zastoja. God. 1409. je, naime, Mletačka Republika kupila Zadar čime je započela skoro četiri stoljeća (do 1797.) duga mletačka vladavina. Ta činjenica nije nužno morala dovesti do gospodarske i kulturne stagnacije, no s uspostavljanjem mletačke uprave nametnuti su gradu brojni nameti i ograničenja u gospodarstvu. Do toga je došlo zbog nepovjerenja Mlečana prema zadarskoj političkoj i gospodarskoj eliti, pa su Mlečani odlučili obuzdati dotadašnju moć patricijskih obitelji, i to tako što su mnoge iselili iz grada i poslali u progonstvo u Veneciju. Progonjeni su tom prigodom ne samo članovi plemićkih porodica već i bogati pučani (trgovci, obrtnici, veleposjednici i dr.).¹⁴⁶

Odnos prema uvijek buntovnim i prema mletačkoj vladavini nepovjerljivim Zadranima rezultirao je mjerama koje su imale dalekosežne negativne posljedice po kulturni život u gradu. Mletačka je vlast prekinula normalan život gradske aristokracije, pa je kao kolateralna žrtva takve mletačke politike prekinut razvitak privatnih knjižnica. Mletačka je vlast tako zadala težak udarac kulturnim stremljenjima u Zadru upravo u vrijeme kada su bogati i utjecajni građani bili nositelji kulture u gradu. Ne samo progonima plemića u Veneciju već i nizom gospodarskih mjera mletačka je vlast onemogućila razvitak pisane riječi na latinskom i talijanskom jeziku. Bio je to težak udarac od kojega se Zadar ne će u potpunosti oporaviti sve do propasti mletačke uprave potkraj XVIII. st.

Nemoguće nam je nagađati što bi se događalo na kulturnom polju u Zadru da su imućne plemenitaške porodice imale slobodu stvaranja i razvijanja velikih knjižnica u svojim domovima onako kako su to mogle učiniti bogate porodice u Italiji i drugim europskim zemljama i kako su to učinile plemenitaške porodice u slobodnom Dubrovniku. Intelektualna zadarska elita, proriječena i osiromašena, nije imala snage ni gospodarske, a ni intelektualne, da sačuva kontinuitet postojećih obiteljskih knjižnica, a posebno ne za obogaćivanje tih knjižnica novim knjigama. Dovoljno je spomenuti da tijekom XV. st. samo dvije plemenitaške obitelji posjeduju privatne knjižnice vrijedne spomena, jedna je pripadala obitelji Benja, a druga obitelji Matafaris, no obje su te knjižnice po broju knjiga u njima vrlo skromne. Usporedbe radi, u Dubrovniku u to vrijeme nije bilo nikakvoga prekida u kulturnom životu, pa su imućni i učeni Dubrovčani kao i samostani (franjevački i dominikanski) mogli skupiti na stotine pa i tisuće knjiga u svojim knjižnicama. Dovoljno je podsjetiti

¹⁴⁶ Tomislav RAUKAR – Ivo PETRICIOLI – Franjo ŠVELEC – Šime PERIČIĆ, Zadar pod mletačkom upravom. Zadar: Narodni list – Filozofski fakultet, 1987, str. 33–44.

da je trebinjsko-mrkanski biskup Juraj Kružić (Georgius de Cruce) imao u svojoj dubrovačkoj kući oko 2000 knjiga, da je bogati bibliofil Nikola Barneo (konac XV. – početak XVI. st.) imao knjižnicu od više stotina svezaka itd.¹⁴⁷

Ipak, nije bilo moguće prekinuti kulturne veze Zadrana s talijanskim sveučilišnim središtima i s učenim ljudima ponajprije zbog svakodnevnih i izvrsnih veza Zadra s Venecijom zahvaljujući najviše zemljopisnom položaju Zadra i njegovoj odličnoj luci. Premda nisu mogli slobodno razvijati svoju kulturu, knjige su stizale iz Italije različitim putovima, pa su učeni Zadrani imali mogućnost saznavati za novosti na knjižarskom tržištu. Ipak, nisu imali više onu gospodarsku snagu koja je potrebna za stvaranje i njegovanje intelektualnog ozračja koje je bilo nužno za stvaranje dobro snadbjevenih knjižnica.

U nekoliko smo navrata u ovom radu spominjali okupljanje učenih ljudi u kulturnim krugovima i u svezi s tim vrlo uobičajenu praksu međusobnog posuđivanja knjiga prijateljima i znancima u gradu. Zbog važnosti tih kulturnih krugova u kulturnom životu Zadra moramo se ovdje posebno na njih osvrnuti jer su se u njima okupljali ne samo učeni Zadrani već i njihovi gosti iz Italije koji su poslom duže ili kraće vrijeme boravili u gradu.

U vremenima, naime, kada nije bilo drugih mogućnosti za saznavanje što se u kulturnom životu susjedne Italije događa, okupljanja učenih i za knjižarske novosti zainteresiranih ljudi bila su najbolja mjesta gdje su se takve obavijesti mogle čuti i prokomentirati.

Svi učeni ljudi, koji su dolazili do neke rijetke knjige najprije rukopisne a potom, nakon Gutenbergova otkrića i one tiskane, bili su sretni što ih mogu pokazivati svojim učenim sugrađanima. Redovita okupljanja učenih ljudi bila su ne samo ugodna druženja već i prvorazredne prigode za dogovore o međusobnim posudbama knjiga.

U srednjem vijeku su sastanci učenih ljudi bili od posebne važnosti, jer je u to vrijeme bilo mnogo teže doći do knjiga, negoli kasnije kada se pojavila tiskana knjiga. Kada je neki rukopis iz dalekih gradova zapadne Europe stigao u Zadar, zainteresirani su ljudi za te rukopise mogli saznavati upravo u tim kulturnim krugovima. Nema nikakve sumnje da je to tako bilo, no nemamo arhivskih potvrda o postojanju takvih kulturnih krugova u ranijim stoljećima srednjega vijeka. Tek u prvoj polovici XV. st. zabilježen je prvi ranohumanistički krug u samostanu sv. Krševana za vrijeme opata Petra Kršave, koji je dužnost opata obnašao od 1420. do 1447. god. Ovaj se opat volio okruživati s učenim ljudima. Ustvari, upravo je prastari samostan sv. Krševana postao, ponajviše zato što je u njemu bila vrlo bogata knjižnica, prirodno središte okupljanja u ranoj renesansi. Znamo da je tu zalazio domaći sin Juraj Benja, tu se susreće i Ciriaco de' Pizzicollu, jedan od prvih skupljača antičkih (grčkih i rimskih) natpisa i uopće antičkih predmeta. Zalazio je u taj samostan i Barnaba da Camerino, koji je u Zadru obnašao dužnost profesora gramatike i retorike, pa Polidoro Foscari i dr. Svi su oni strastveno podupirali

¹⁴⁷ Osnovne podatke o privatnim knjižnicama u Dubrovniku donosi Mijo BRLEK, *Rukopisi Knjižnice Male braće u Dubrovniku*. Knj.I. Zagreb: JAZU, 1952, str. 7–11.

humanistička nastojanja pod utjecajem sveučilišnih centara u Italiji, gdje je upravo u ranoj renesansi vladala prava pomama za djelima antičkih pisaca.

Učeni ljudi, koji su iz Italije dolazili u Zadar, donosili su ne samo knjige antičkih pisaca već i duh rane renesanse, pa su tako kulturni krugovi postali promicatelji nove, renesansne Europe u Zadru.

Izraziti predstavnik renesansnog čovjeka došao je u Zadar 1449. god. Bio je to Maffeo Valaresso, mletački patricij, koji je te godine postavljen za zadarskog nadbiskupa. On je snažno potaknuo zanimanje Zadrana za humanistička strujanja. Za njegova biskupovanja učeni ljudi okupljaju se u samostanu sv. Krševana. Veliku je ulogu u preporodu učenosti u tom samostanu odigrao Zadrantin rodom opat Deodat Venijer (1459. – 1488.). U vrijeme njegova vođenja samostana okupljao je u samostanu mnoge humaniste. Znamo da je tu zalazio notar i veliki zaljubljenik u antičke starine Jerolim Vidulić, pravnik Antonio Cisirellis iz Piacence, učeni kanonik iz Novare Filip de Rosatis, učitelj u zadarskim školama Jacobo de Sant'Elpidio i dr.¹⁴⁸

Sâm nadbiskup Valaresso bio je, bez sumnje, najučeniji crkveni dostojanstvenik u tom društvu u drugoj polovini XV. st. Okupljao je oko sebe učene sugrađane, no posebno su bile važne njegove veze s mletačkim i drugim humanistima u Italiji. U duhu toga vremena skupljao je antički novac i medalje, dopisivao se s prijateljima u Italiji i od njih tražio rukopise antičkih pisaca, o čemu je bilo riječi u ovom radu.

U prvoj polovici XV. st. nalazimo u Zadru vrlo živ kulturni krug koji se okupljao u kući plemića Jurja Benje. Bio je to onaj zadarski humanist koji je svoju kuću pretvorio u pisarsku radionicu, koji je održavao tijesne veze s humanistima iz Italije, ali i s onima u drugim gradovima u Dalmaciji. Bio je strastveni zaljubljenik antičke baštine, pa je prepisivao antičke natpise kojih je u Zadru i u okolnim mjestima bilo u izobilju. Posebno je bio zainteresiran za djela antičkih pisaca, pa ih je u svojoj kući sam svojom rukom prepisivao ili ih je dao prepisivati od prepisivača koji su mu pomagali u tom poslu. Naravno, njegova je kuća bila otvorena svim ljubiteljima antike. Dolazili su u njegovu kuću učeni Talijani. Jedan od njih bio je već spomenuti profesor retorike i gramatike Barnaba da Camerino, koji je bio poznat i kao strastveni skupljač rimskih epigrafskih spomenika, ali i kao prepisivač starih knjiga. Nije stoga slučajnost što mu je Juraj Benja oporučno ostavio jednu knjigu starokršćanskog pisca Laktancija.

U Benjinu kuću zalazio je i znameniti skupljač rimskih natpisa Ciriaco de Pizzicolti iz Ankone. Taj neumorni putnik posjetio je Grčku, Egipat i druge zemlje istočnog Sredozemlja, a najmanje dvaput posjetio i Dalmaciju (1412. – 1414. i 1435. – 1436. god.) u potrazi za antičkim natpisima i drugim antičkim nalazima. Za Ciriaca Juraj Benja je bio idealan sugovornik i pomoćnik s kojim je mogao raspravljati ne samo o epigrafskim spomenicima već i o starom novcu, medaljama i dr. S obzirom na to da se i sâm Benja bavio prepisivanjem antičkih natpisa imali su

¹⁴⁸ G. PRAGA, 1929, str. 20; Nikica KOLUMBIĆ, Zadarski humanistički krug u okviru samostana sv. Krševana. // *1000 godina samostana svetog Krševana u Zadru*. Zadar: Narodni list, 1990. str. 148–149; Kruno KRSTIĆ, Humanizam kod južnih Slavena. // *Enciklopedija Jugoslavije*. Knj. 4. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ. 1960, str. 289–290.

Ciriaco i on mnogo zajedničkog, pa je njihovo prijateljstvo rezultiralo djelcem koje je Ciriaco napisao, a koje je potom posthumno tiskano, kako se nagađa, u Rimu 1664. god. pod naslovom *Epigrammata reperta per Illiricum*.¹⁴⁹

Važno okupljalište zadarskih intelektualaca nalazilo se u kući biskupa Jurja Divnića (Georgius Diphnicus). Pripadao je poznatoj šibenskoj porodici. Od 1479. do 1529. god. upravljao je kao biskup ninskom biskupijom, no iz zdravstvenih razloga, kao i zbog opasnosti od Turaka, isposlovao je 1486. god. da može živjeti u Zadru, gdje je imao svoju kuću. U toj se njegovoj rezidenciji okupljala zadarska intelektualna elita, koja je raspravljala, uz ostalo, i o novim knjigama koje su stizali iz Italije. Po riječima G. Prage tu su navraćali Jerolim Vidulić, Panfilo Castaldi, Palladio Fosco, Cristoforo Negri i dr. koji su raspravljali "o umjetnosti, pjesništvu, znanostima i religiji"¹⁵⁰.

Više puta spomenuti Jerolim Vidulić također je u svojoj kući okupljao učene humaniste. Za njega kaže G. Praga, da je bio "literat koji bolje od bilo kojeg drugog utjelovljuje duh zadarskog humaniste i općenito osobu renesanse"¹⁵¹. Vidulić je dobro poznao talijansku literaturu, pa je čak i prepisao i komentirao pojedina mjesta iz djela poznatih talijanskih humanista Poggija Bracciolinija, Enea Piccolominija i Panormite. Pisao je pjesme od kojih je jedna i na hrvatskom jeziku.

Na tim okupljalištima učeni ljudi su saznavali i o tome tko je od Zadrana uspio nabaviti neko djelo antičkog pisca, a mogli su isto tako saznati od koga bi mogli posuditi rukopis koji ih je zanimao. Ne može stoga biti nikakve sumnje da su ti kulturni krugovi tijekom srednjega vijeka i u ranoj renesansi odigrali izuzetno važnu ulogu u stvaranju kulturnog ozračja nužnog za upoznavanje antičkih pisaca i njihova značenja u srednjovjekovnoj i ranorenesansnoj kulturi u Zadru.

LITERATURA

F a b i a n i c h, Donato. *Storia dei fratiminori dai primordi alla loro istituzione in Dalmazia e Bossnia fino ai nostri giorni*. Zara: Tip. Fratelli Battara, 1864.

J e l i ć, Luka. Regestum litterarum zadarskog nadbiskupa Mafeja Vallarella (1449-1496) god. // *Starine*, 29, 1898, str. 33-94.

K r a s i ć, Stjepan. *Generalno učilište dominikanskoga reda u Zadru ili Universitas Jadertina 1396-1807*. Zadar: Filozofski fakultet, 1996.

¹⁴⁹ O proputovanjima Ciriaca de Pizzcollija po Dalmaciji v. Šime LJUBIĆ, O napredku arheološkičke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji. // *U proslavu pedesetgodišnjice prieporoda hrvatske knjige*. Zagreb: JAZU, 1885, str. 148-149.

¹⁵⁰ Giuseppe PRAGA, Zara nel Rinascimento. // *Archivio storico per la Dalmazia*, 10 (1935), str. 5, 15. Vidi i Petar RUNJE, Aktivnost Jurja Divnića, ninskog biskupa, Kožičićeva suvremenika. // *Zbornik radova o Šimunu Kožičiću Benji*. Zagreb: JAZU, 1991, str. 185-209, posebno na str. 188-189. ("Humanist prijatelj svoga naroda").

¹⁵¹ Giuseppe PRAGA, Zara nel Rinascimento, str. 316.

Inventaria ex collectione Magnificae Communitatis Jadrae Archivi Publici Jaderae annorum MCCCXXV-- MCCCLXXXV. Tomus I. Transcripsit et digessit Robertus Leljak. Zadar: Državni arhiv, 2006.

Praga, Giuseppe. Lo "scriptorium" dell'abbazia benedettina di San Grisogono in Zara // *Archivio storico per la Dalmazia*, 4 (1929), 5(1930). Vol.7-9.

Runjic, Petar. O knjigama hrvatskih glagoljaša. Zagreb: Kršćanska sadašnjost; Provincijalat franjevac trećoredaca glagoljaša, 1998.

Stipčević, Aleksandar. O knjižnici Zadrana Ivana de Ciprianisa (XVI. st.). // *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 12 (=Zbornik radova posvećenih životu Danice Božić-Bužančić). Split, 1996, str. 293-300.

Stipišić, Jakov. Inventar zadarskog trgovca Mihovila iz Arhiva sv. Marije i njegovo značenje za kulturnu povijest Zadra. // *Zadarska revija*, 16 (1967), br. 2-3, str. 184-191.

Stipišić, Jakov. Inventar dobara zadarskog patricija Grizogona de Civaellis iz 1384. // *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, 8 (1977), str. 375-410.

Stipišić, Jakov. Inventar dobara Mihovila sukarna pokojnog Petra iz godine 1385. Zadar: Stalna izložba crkvene umjetnosti, 2000.

SZB Spisi zadarskih bilježnika

OPERE ANTICHE NELLE BIBLIOTECHE MEDIEVALI DI ZARA

La presenza degli autori antichi (greci e romani) nei testamenti e negli inventari delle biblioteche private ed ecclesiastiche rivela che a Zara, dal Trecento fino alla fine del Quattrocento, si copiavano e si leggevano molte opere di autori antichi pagani e paleocristiani. In questo articolo viene analizzata la loro presenza nelle biblioteche di Zara e poi vengono riportati i nomi degli autori e i titoli delle loro opere che si riscontrano nelle fonti. L'analisi di questo materiale mette in rilievo il fatto che i dotti zaratini a quei tempi disponevano di un fondo considerevole di opere antiche, che i loro proprietari prestavano volentieri ai concittadini i libri che possedevano, e che poi discutevano tra loro il contenuto di quei libri nei circoli culturali esistenti nella città. La presenza poi di quei libri a Zara dimostra che i dotti zaratini nel Medioevo e nei primordi del Rinascimento contribuirono notevolmente alla rinascita della cultura antica in Europa.

PAROLE CHIAVE: *Zara, autori antichi a Zara, inventari di libri, biblioteche medievali.*